

บทที่ ๒

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาโดยตลอด ก็ด้วยพุทธวิธีการสอน อันเนื่องมาจากพระบุคลิกภาพ อันหาที่เปรียบมิได้ขององค์พระพุทธเจ้า ตลอดจนในหมู่อริยสาวกทั้งหลาย ที่พากันเสียสละตามแบบอย่างขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แยกย้ายไปเผยแผ่พุทธธรรมตามหมู่บ้านและชุมชนต่าง ๆ จนประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธา เปลี่ยนมานับถือและปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนของพระองค์ ได้อย่างรวดเร็ว การสอนหรือการถ่ายทอดความรู้ทุกเรื่องนั้น ถึงแม้ผู้ถ่ายทอดจะมีความรู้ดีสักเพียงใดก็ตาม หากยังขาดอุบายการสอนที่ดึงดูดให้ผู้เรียนมีความสนใจได้ การสอนนั้น ก็จะไม่ประสบความสำเร็จหรือภาษาปัจจุบัน เรียกว่า ขาดเทคนิคในการสอน พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นถึงความเป็นเลิศ ในการใช้กลวิธีหรือเทคนิคการสอนเป็นอย่างดี การศึกษาวิจัยในบทนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า ดังต่อไปนี้

๒.๑ หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็ได้ทรงแสดงพระอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาถ้อยคำแรกโปรดปัญจวัคคีย์ นับว่าเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปพร้อมกันอีกด้วย และในครั้งที่พระองค์ทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนา ในครั้งแรกด้วยพระดำรัสว่า ให้ภิกษุทั้งหลายจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ แสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ สิ้นเชิงครบถ้วน แม้พระองค์ก็เสด็จไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรม^๑ พระพุทธพจน์นี้ เป็นการประกาศหลักการที่ชัดเจนของพระพุทธเจ้า เพื่อให้พุทธบริษัทได้ถือปฏิบัติกันสืบต่อมา เพื่อความเจริญรุ่งเรืองและมั่นคงของพระธรรมวินัย

ยุทธศาสตร์ที่ทรงใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา นั่นคือ ทรงดัดสันพระทัยในการเสด็จไปโปรดพระเจ้าพิมพิสาร ราชาแห่งแคว้นมคธ พระราชาเสนา อำมาตย์ ข้าราชการบริวาร เมื่อได้สดับพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าแล้ว^๒ ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม อีกส่วนหนึ่งเกิดศรัทธาเลื่อมใส ปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธ เมื่อพระราชาซึ่งทรงเป็นประมุขของประเทศ ทรงเลื่อมใสได้ดวงตาเห็นธรรม เหล่าข้าราชการบริวารทั้งปวงต่างก็เกิดศรัทธาเลื่อมใส ตามข่าวอันเป็นมงคล ควรแก่การปลื้มยินดี นี่ก็กระจายไปตามบ้านนิคมทั่วราชอาณาจักร ทำให้ประชาชนในท้องถิ่นต่างๆ เกิดศรัทธาเลื่อมใสตามประมุขของประเทศ นี่คือนิเทศวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการเผยแผ่พระธรรมของพระองค์

^๑ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(บาลี) ๔/๓๒/๒๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๒วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๕-๕๗/๖๕-๗๑.

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่ โดยพระองค์ทรงแสดงเอง และส่งพระสาวกไปเผยแผ่ทั่วทุกทิศ พระพุทธองค์ทรงถือว่า การประกาศพระพุทธศาสนาเป็นงานหลัก เป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองได้ เป็นงานแรกที่พระพุทธองค์ทรงดำริ และทรงกระทำแม้กระทั่งลมหายใจสุดท้าย^๓ โดยทรงสั่งสอนพระสาวก จนบรรลुकุณพิเศษ ส่วนมากเป็นพระอรหันต์ ทรงตรัสสอนให้มีคุณสมบัติ มีวิธีการและหลักการที่เหมาะสมทุกด้าน เพื่อให้การเผยแผ่แก่ประชาชนในรูปแบบต่างๆ หลากหลายประการ อันเหมาะสมแก่ผู้ฟัง ตามภูมิหลัง ปัญญาความรู้ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี เมื่อจบการสนทนา จึงมักจะได้รับผลตามความมุ่งหมาย คือ ผู้ฟังได้บรรลุผลานิพพานบ้าง ได้ดวงตาเห็นธรรมบ้าง เข้าถึงพระรัตนตรัยบ้าง หรือแสดงตนเป็นพุทธมามกะบ้าง แล้วแต่อินทรีย์บารมีของแต่ละบุคคล^๔

ทรงให้ภิกษุผู้เผยแผ่ ตระหนักถึงภาระในการทำหน้าที่ ต้องมีความอดทนอดกลั้น ต่อความลำบากทั้งทางกายและจิตใจ ทรงให้อาวาทินข้อที่ไม่ควรกระทำ เช่น การไม่เบียดเบียน การไม่ทำร้ายบุคคลอื่น ไม่ทำบาปทั้งปวง เป็นต้น และข้อที่ควรกระทำ เช่น ความรู้จักประมาณในการบริโภคอาหารตามมีตามได้ การอยู่ในที่พักอันเงียบสงบ หมั่นทำกุศลฝึกจิตให้ผ่องใส เป็นต้น

ดังนั้นวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่แบบประยุกต์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จารีต ประเพณี ในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกัน ทรงใช้อุบายในการเลือกบุคคล รोजังหะหรือโอกาส การสอนของพระพุทธเจ้าในแต่ละครั้ง จะมีคุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่า เป็นลีลาการสอน ๔ รูปแบบ คือ สันทิสสนา สมาทปนา สัมปหังสนา และ สมุตเตชนา^๕ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑) สันทิสสนา ซึ่งแจ้งให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไรก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะ อธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงในสิ่งที่สอน ดุจชี้ให้เห็นด้วยตาตัวเอง ในแต่ละครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจบลง จะมีคำสรรเสริญจากผู้ฟังธรรม ในตอนท้ายว่า ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยายเปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยคิดว่า ผู้มีจักขุจักเห็นรูปได้^๖

๒) สมาทปนา ขวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือห้าทำ ก็แนะนำบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ จนเกิดยอมรับ อยากลงมือทำหรือนำไปปฏิบัติ คนผู้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้ว มีจิตคล้อยตามพระธรรมเทศนา เกิด

^๓ เฒ่าโม่แห่งเฒ่าทารก, ฝากไว้กับกาลเวลา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ตะวันออก, ๒๕๔๖), หน้า ๕๐.

^๔ พระปลัดสามารถ ธมฺมธโร (ชีวะพุกฤษ), “บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปัญญา อินทปญโญ)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓ – ๓๔.

^๕ ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (บาลี) ๑/๒๒/๑๓, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๒/๑๕, วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๑๕/๒๒, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๑๕/๓๙, วิ.ภิกขุณี (บาลี) ๓/๗๘๓/๗๒, วิ.ภิกขุณี (ไทย) ๓/๗๘๓/๑๑๘, วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๙/๒๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๙/๓๗, วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๔๙/๑๕๒, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๔๙/๒๑๙, ที.สี. (บาลี) ๙/๓๒๒/๑๒๖, ที.สี. (ไทย) ๙/๓๒๒/๑๒๔.

^๖ ที.สี. (บาลี) ๙/๒๕๐/๘๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๐/๘๕.

อุตสาหะอยากปฏิบัติตามในสิ่งที่พระองค์ทรงแสดง เช่น คนผู้ได้ฟังทานกถา คือว่าจาเป็นเครื่องพรรณนาถึงการให้ทาน พรรณนาถึงอานิสงส์ของการให้ทานเอง และการชักชวนผู้อื่นในการให้ทาน จะทำให้ได้ทั้งโภคสมบัติและบริวารสมบัติ จึงพยายามชวนชวน ทำกรรมที่จะยังสมบัติทั้งสองนั้นให้สำเร็จได้

๓) สมุตเตชนา เราใจให้อาจหาญแกลั้วกล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นเกิดความอุตสาหะ มีกำลังใจแข็งขันมั่นใจที่จะทำให้สำเร็จลงได้ สู้งานไม่หวั่น ไม่กลัวเหนื่อย ไม่กลัวยาก คำนึงถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้น จากการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น พระจักขุปาลเถระได้ตั้งจิตอธิษฐาน ที่จะไม่จำวัดตลอดไตรมาสเพื่อปฏิบัติกรรมฐาน จนได้บรรลุพระอรหันต์ พร้อมกับการแตกสลายของประสาทตา แม้นัยน์ตาของท่านจะแตกไป แต่ท่านก็ได้ทรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา^๗

๔) สัมปหังสนา ปลอบขโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตใจให้เข้มแข็งเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับ และทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ เช่น ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาต ที่บ้านของอุทยพราหมณ์ พราหมณ์ก็เอาข้าวใส่บาตรถวายแต่พระองค์ พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบพราหมณ์ เป็นคาถาเล่นคำโดยปฏิภาณ สอดแทรกไปด้วยความร่าเริงในธรรม เป็นทำนองเตือนพราหมณ์ไม่ให้ท้อถอย เพราะการกระทำจะให้ผลได้โดยส่วนมากก็ต้องทำบ่อย ๆ^๘

รูปแบบเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้ง ๔ ประการ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อปลดปล่อยความเขลาหรือความมืดมัว เพื่อปลดปล่อยความประมาท เพื่อปลดปล่อยความเกียจคร้าน และเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติ การเผยแผ่ธรรมในแต่ละครั้ง ต้องประกอบไปด้วยรูปแบบทั้ง ๔ ประการ ดังกล่าวมานี้ คือ ชี้ให้ชัด^๙ ชวนให้ปฏิบัติ^{๑๐} เร้าใจให้แกลั้วกล้า^{๑๑} ปลุกให้ร่าเริง^{๑๒} หรือ แจ่มแจ้ง จูงใจ แกลั้วกล้า ร่าเริง^{๑๓} เป็นต้น พุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ทรงใช้รูปแบบที่ต่างกันและเหมาะสมแก่ผู้ฟัง เพื่อความสะดวกต่อการทำความเข้าใจ เกี่ยวกับหลักการสอนพุทธธรรมของพระองค์ เบื้องต้นได้ทรงกำหนดรู้ จากตัวของบุคคล ที่กำลังรับฟังการสอน ถ้าหากว่าบุคคลมีระดับสติปัญญาน้อย พระองค์ก็จะใช้วิธีสอนธรรมอีกรูปแบบหนึ่ง ถ้าผู้มีสติปัญญาแก่กล้าแล้วก็จะปรับใช้อีกวิธีสุดแล้ว แต่บุญบารมีหรืออินทรีย์ของแต่ละคน ซึ่งแก่อ่อนไม่เท่ากัน เพื่อประโยชน์แก่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคง และวางรากฐานแก่พระสาวก ได้เป็นแนวทางในประกาศสัทธิธรรมของพระองค์ คำสอนของพระองค์เป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวกให้จริง ตั้งแต่บัดนั้น จนกระทั่ง

^๗ พ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๗.

^๘ ตูรายละเอียดใน ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๙๘/๒๐๙-๒๑๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๘/๒๘๖.

^๙ ตูรายละเอียดในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๓๑.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๒.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๕.

บัดนี้ แม้ในปัจจุบันนี้ นักปราชญ์ทั่วโลกก็ยังยอมรับนับถือคำสอนของพระพุทธองค์ว่า ประเสริฐจริง ยอดเยี่ยมจริง วิธีสอนของพระองค์ยังทันสมัย และใช้ได้ผลมากจริง นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงมีหลักในการสอนที่หลากหลาย ดังจะได้กล่าวต่อไป

๒.๑.๑ หลักการสอนของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงมีทั้งหลักการ และหลักปฏิบัติแตกต่างกันไปตามกาลเทศะ เกี่ยวกับหลักการ สอนพุทธธรรมของพระพุทธองค์ เบื้องต้นได้ทรงกำหนดรู้ จากตัวของบุคคลที่กำลังรับฟังการสอน ถ้าหากว่าบุคคลมีระดับสติปัญญาน้อย พระองค์ก็จะใช้วิธีสอนธรรมอีกรูปแบบหนึ่ง ถ้าผู้มีสติปัญญาแก่กล้าแล้วก็จะปรับใช้อีกวิธี ซึ่งผู้วิจัยจักได้อธิบายโดยสังเขปดังต่อไปนี้

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจยาก หรือ ยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ดังตัวอย่าง เช่น อริยสัจ ซึ่งทรงเริ่มสอนจากความทุกข์ ความเดือดร้อน ปัญหาชีวิตที่คนมองเห็นและประสบอยู่โดยธรรมดา รู้เห็นประจักษ์กันอยู่ทุกคนแล้ว ต่อจากนั้น จึงสาวหาเหตุที่ยากลึกซึ้งและทางแก้ไขต่อไป ส่วนประกอบสำคัญของการสอนของพระพุทธเจ้า สามารถสรุป อยู่ในสองหลักการ คือ อริยสัจ ๔ และ อริยมรรค ๘ หลักการแรกครอบคลุมด้านของหลักและตอบสนองออกมาเกี่ยวกับความเข้าใจ หลักการที่สองครอบคลุมด้านของแนวทางในทางปฏิบัติ^{๑๔}

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุပ္พุทติกขา เช่น การสอนยสกุลบุตร พร้อมทั้งบิดา มารดา และภรรยา เก้าของพระยส สะหายของพระยส^{๑๕} พรหมณีโปกขรสาต^{๑๖} อุบาลีคหบดี^{๑๗} สีหเสนาบดี^{๑๘} สุปปพุทธะ^{๑๙} สอนเนื้อเรื่องที่ค่อนข้างลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุပ္พุทติกขา ตัวอย่างก็คือ อนุပ္พุทติกขา ไตรสิกขา พุทโธวาท ๓ เป็นต้น

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ทรงสอนพระนันทะที่คิดถึงคู่รัก ด้วยการทรงพาไปชมนางฟ้า นางอัปสรเทพธิดา ให้เห็นกับตา^{๒๐} ตรัสสอนนันทาสิกขมานาผู้ยินดีในรูปที่สวยงาม^{๒๑} เป็นต้น

๔. สอนตรงเนื้อหาตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่อง โดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหาเลย เช่น การสอนปุราณชฎิลถึงคุณและโทษของไฟ^{๒๒}

^{๑๔} Bhikkhu Bodhi, *The Noble Eightfold Path*, (Kandy : BPS., 1999), p. 7.

^{๑๕} คุรายละเอียดยใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๖-๓๑/๒๑-๒๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖-๓๑/๓๒-๔๐.

^{๑๖} ที.ส. (บาลี) ๔/๒๔๘/๑๐๘, ที.ส. (ไทย) ๔/๒๔๘/๑๐๘.

^{๑๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๖๙/๔๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕.

^{๑๘} อง.อภฺฐก. (บาลี) ๒๓/๑๒/๑๔๙, อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๒๓๒.

^{๑๙} ชุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๔๓/๑๖๐-๑๖๒, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๕-๒๕๙

^{๒๐} ชุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๒๒/๑๒๐-๑๒๑, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๐-๒๑๔.

^{๒๑} ชุ.เถรี. (บาลี) ๒๖/๑๙/๔๓๕, ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๙/๕๕๗

^{๒๒} คุรายละเอียดยใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๔-๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ เช่น ทรงแสดงกาลามสูตรแก่ชาวกาลามะ หมู่บ้านเกสปุตตนิคม แคว้นโกศล เรียกอีกอย่างว่า เกสปุตตยสูตร หรือเกสปุตตสูตร เป็นหลักแห่งความเชื่อที่พระพุทธองค์ ทรงสอนไม่ให้เชื่อในสิ่งใดๆ อย่างมง่าย โดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นจริงถึงคุณโทษหรือดีไม่ดีก่อนเชื่อ^{๒๓}

๖. สอนเท่าที่จำเป็น พอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก เหมือนอย่างพระพุทธเจ้า เมื่อพระองค์ประทับอยู่ในป่าประดู่ลายใกล้เมืองโกสัมพี ได้ทรงหยิบใบไม้ประดู่ลายเล็กน้อยใส่กำพระหัตถ์ แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์กับในป่า อันไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบพูลว่า ในป่ามากกว่า จึงตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้แต่มิได้ทรงสอน เหมือนใบประดู่ลายในป่า ส่วนที่ทรงสอนน้อย เหมือนใบประดู่ในพระหัตถ์ และตรัสแสดงเหตุผลในการที่มิได้ทรงสอนทั้งหมด เท่าที่ตรัสสอนว่า เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ มิใช่หลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ไม่ช่วยให้เกิดความรู้ถูกต้อง ที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือนิพพานได้^{๒๔}

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาคจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีเมตตาหวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสวาทตามหลัก ๖ ประการ คือ ๑) คำพูดที่ไม่จริงไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่นไม่ตรัส ๒) คำพูดที่จริงถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่นไม่ตรัส ๓) คำพูดที่จริงถูกต้อง เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น เลือการตรัส ๔) คำพูดที่ไม่จริงไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่นไม่ตรัส ๕) คำพูดที่จริงที่ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่นไม่ตรัส ๖) คำพูดที่จริงถูกต้อง เป็นประโยชน์ เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เลือการตรัส^{๒๕} ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ ทรงเป็นกาลวาที สัจวาที ภูตวาที อัตถวาที ธรรมวาที วินยวาที^{๒๖}

ดังนั้น ผู้สอนต้องรู้หลักแห่งการเทศน์หรือการสอน ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสองค์แห่งธรรมกลีกไว้ว่า “อานนทการแสดงธรรมให้คนอื่นฟังมิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจ”^{๒๗} คือ ๑) เราจักกล่าวไปตามลำดับ ๒) เราจักกล่าวยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ ๓) เราจักแสดงด้วยอาศัยความเมตตา ๔) เราจักแสดงโดยไม่เห็นแก่อาภิส ๕) เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและคนอื่น ในการแสดงธรรมนั้น ผู้ที่เป็นนักเผยแผ่จะกล่าว หรือแสดงธรรมต้องยึดหลักการสอน ๕ ประการดังกล่าวแก่ผู้ฟัง ซึ่งมีอยู่ ๔ ประการ ตามระดับสติปัญญา กล่าวคือ อุกมภูติปัญญา ผู้สามารถรู้ได้อย่างฉับพลัน เพียงแต่ยกหัวข้อขึ้นแสดงก็อาจรู้ได้ทันที วิปจิตปัญญา ผู้สามารถรู้ได้เมื่ออธิบายความอย่างละเอียด แล้วซักถามทบทวน เนยยะ ผู้สามารถเข้าใจได้ เมื่ออธิบาย

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน อก.ติก. (บาลี) ๒๐/๖๖/๑๘๓-๑๘๘, อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๖๓.

^{๒๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๑/๓๘๑-๓๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๖.

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๔๑ - ๔๓.

^{๒๗} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒ / ๑๕๙ / ๒๖๓.

ความอย่างละเอียด แล้วซักถามทบทวน ปทปรมะ ผู้ไม่สามารถเข้าใจอะไรที่ลึกซึ้ง และมีความเห็นผิดอย่างรุนแรง

๒.๑.๒ วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบข่ายในการวิจัย ตามลักษณะหัวข้อที่ พระธรรมปิฎกกล่าวไว้ในหนังสือชื่อว่า พุทธวิธีการสอนเพื่อง่ายต่อการจัดลำดับ ขั้นตอนการทำความเข้าใจ ซึ่งการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้า มีวิธีการที่หลากหลาย พระองค์จะทรงพิจารณาจากบุคคลที่กำลังรับฟัง ถ้าบุคคลมีระดับสติปัญญาน้อย ก็จะสอนธรรมะอีกรูปแบบหนึ่ง ผู้มีปัญญามาก ก็จะใช้อีกรูปแบบหนึ่ง แต่ถึงจะมีวิธีการสอนที่หลากหลายอย่างไร เมื่อจัดเข้าอยู่ในประเภทแล้ว จำแนกวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าได้ ๔ ประเภทคือ

๑) **แบบสากัจฉาหรือสนทนา** เป็นการสอนโดยใช้วิธีการถามคู่สนทนา เพื่อทำให้เกิดความเข้าใจธรรมะและความเลื่อมใสศรัทธา วิธีการสอนแบบนี้เห็นได้จากการที่พระองค์ใช้โปรดบุคคลในกลุ่มที่มีจำนวนจำกัด ที่สามารถพูดตอบโต้กันได้ การสอนแบบนี้ จะปรากฏในพระไตรปิฎกหลายๆ ที่ เช่น กรณีของปริพาชกชื่อว่า วัจฉโคตร ที่เข้าไปทูลถามเรื่องความเห็นสุดโต่ง ๑๐ ประการกับพระองค์ และได้มีการสนทนาแบบถาม-ตอบ ในเรื่องดังกล่าวระหว่างปริพาชกกับพระองค์^{๒๘} เป็นต้น ในการสอนแบบสากัจฉาหรือสนทนา จะมีการถามในรายละเอียดได้มากกว่าการสอนแบบทั่วไป เพราะเป็นการให้ข้อมูลต่อกลุ่มชนที่มีจำนวนจำกัด ซึ่งเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมจบ ผู้ฟังมักจะได้รับคุณวิเศษ จากการฟังธรรมโดยวิธีนี้อยู่เสมอ

๒) **แบบบรรยาย** พระพุทธเจ้าจะทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ ในการแสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีประชาชนและพระสาวกเป็นจำนวนมากมารับฟัง ถือว่า เป็นวิธีการที่พระองค์ใช้มากที่สุดในการแสดงธรรม มีทั้งการแสดงธรรมที่มีใจความยาว และที่มีใจความแบบแคบๆ ตามแต่สถานการณ์ ที่เห็นว่าเหมาะสม เช่น ในพรหมชาลสูตร พระองค์ก็ได้บรรยายเกี่ยวกับเนื้อหาของศีล ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ระดับคือ ๑) ศีลระดับต้นที่เรียกว่าจุลศีล ๒) ศีลระดับกลางที่เรียกว่ามัชฌิมศีล ๓) ศีลระดับสูงที่เรียกว่ามหาศีล และในตอนท้ายก็ทรงแสดงเรื่องทิวทฤษฎีหรือปรัชญาของลัทธิต่างๆ ร่วมสมัยพุทธกาล ซึ่งมีทั้งหมด ๖๒ ทฤษฎี โดยพระพุทธเจ้าทรงนำมาแสดงหรือบรรยาย และชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนามีความเกี่ยวพันหรือมีหลักคำสอนที่ต่างจากทฤษฎีทั้ง ๖๒ ประการอย่างไร^{๒๙}

๓) **แบบตอบปัญหา** การสอนแบบตอบปัญหาของพระพุทธเจ้า จะทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบที่เหมาะสมกัน ซึ่งในการตอบปัญหาของพระองค์นั้น จะทรงพิจารณาความเหมาะสม ตามลำดับแห่งภูมิรู้ของผู้ถามเป็นสำคัญ เช่น ในเทวตาสังยุตที่มีเทวดาไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า บุคคลให้อะไรชื่อว่าให้กำลัง ชื่อว่าให้วรรณะ ชื่อว่าให้ความสุข ชื่อว่าให้จักขุ ชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า บุคคลที่ให้ข้าว ชื่อว่าให้กำลัง ให้ผ้าชื่อว่าให้วรรณะ ให้ยานพาหนะชื่อว่าให้ความสุข ให้ประทับชื่อว่าให้จักขุ และผู้ให้ที่พักชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง ส่วนผู้พร่ำสอนธรรมชื่อว่าให้อมตะ ซึ่งในเนื้อหาดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงลักษณะการสอนแบบตอบปัญหา

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓ / ๑๘๗ - ๑๘๙ / ๒๑๙ - ๒๒๓.

^{๒๙} ที.ส. (ไทย) ๙ / ๒๘ / ๑๑.

และแสดงถึงการให้ความหมายด้วยการตีความคำถามในขณะเดียวกันด้วย^{๓๐} ในการตอบพระพุทธรองค์ ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหา และใช้วิธีตอบให้เหมือนกัน ในหลักการถาม และตอบปัญหา นั้น พระพุทธเจ้าจะทรงให้หลักในการพิจารณาคุณลักษณะของปัญหา และวิธีการที่จะตอบปัญหาไว้ ๔ ประการ ประกอบด้วย เอกังสพพยากรณ์ปัญหา ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา วิวัชชพยากรณ์ปัญหา และ ฐปณียปัญหา^{๓๑} นอกจากนี้ ท่านยังสอนให้คำนึงถึงเหตุแห่งการถามปัญหาด้วย ในเรื่องนี้พระสารี บุตร อัครสาวกเคยแสดงเหตุแห่งการถามปัญหาไว้ว่า "บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ย่อมถามปัญหาหาคนอื่น ด้วย เหตุ ๕ อย่าง คือ (๑) บางคน ย่อมถามปัญหาเพราะความโง่เขลา เพราะความไม่เข้าใจ (๒) บางคน มีความปรารถนาเลวทราม เกิดความอยากได้จึงถามปัญหา (๓) บางคน ย่อมถามปัญหา ด้วยต้องการ อวดเด่นข่มเขา (๔) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยประสงค์จะรู้ (๕) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยความ คำนึงว่า เมื่อเราถามแล้ว เขาตอบได้ถูกต้องก็เป็นการดี แต่ถ้าเราถามแล้ว เขาตอบไม่ถูกต้อง เราจะได้ ช่วยแก้ไขเขาโดยถูกต้อง"^{๓๒}

๔) แบบวางกฎข้อบังคับ เป็นการสอนโดยการใช้การกำหนดหลักเกณฑ์ กฎ และข้อบังคับ ให้พระสาวกหรือสงฆ์ปฏิบัติ หรือยึดถือปฏิบัติ ด้วยความเห็นชอบพร้อมกัน วิธีการนี้ จะเป็นลักษณะ ของการออกคำสั่ง ให้ผู้ศึกษาปฏิบัติตาม ซึ่งถือว่าการสอนโดยการวางระเบียบให้ปฏิบัติร่วมกัน เพื่อความสงบสุขแห่งหมู่คณะ ดังจะเห็นได้ จากการที่พระองค์ทรงบัญญัติพระวินัยต่าง ๆ ซึ่งใช้เป็น ข้อบังคับให้ภิกษุได้ปฏิบัติตาม และที่สำคัญกฎข้อบังคับที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้น สามารถเป็นตัวแทน ของพระองค์ได้ ดังที่ทรงตรัสในวันที่จะเสด็จปรินิพพานว่า โย โว อานนท มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิ โต ปญญุตโต โส โว มมจเจยน สตถา ธรรมและวินัยใดที่เราตถาคตแสดงไว้แล้ว บัญญัติไว้แล้ว ธรรม และ วินัย นั้น จะเป็นศาสดาของพวกเธอ เมื่อเราตถาคตล่วงลับไปแล้ว^{๓๓} วิธีการนี้เป็นลักษณะของ การออกคำสั่ง ให้ผู้ศึกษาปฏิบัติตาม เป็นการสอนโดยการวางกฎระเบียบข้อบังคับให้ปฏิบัติร่วมกัน เพื่อนำมาซึ่งความสงบสุขแก่หมู่คณะ

๒.๑.๓ กลวิธีและอุบายประกอบการสอนของพระพุทธเจ้า

พระพุทธรองค์ทรงใช้วิธีการสอน เพื่อสื่อสารให้ประชาชนเข้าใจหลักธรรม แล้วยังใช้กลวิธีและ อุบายประกอบการสอนอีกมากมาย ในที่นี้พอสรุปได้ดังต่อไปนี้คือ

๑) การยกอุทาหรณ์และเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่า นิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำได้แม่นยำเห็นจริง และเกิด ความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น เช่นเมื่อจะอธิบายให้เห็นว่า บุคคลควรพูดแต่คำที่ น่าพอใจ ไม่ควรพูดคำไม่น่าพอใจ แม้แต่สัตว์อื่นเขาก็ชอบคำพูดที่น่าพอใจเช่นกัน ก็เล่านิทานชาดก

^{๓๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕ / ๔๒ / ๕๘.

^{๓๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/๒๐๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑, อ.จ.ตฤก. (บาลี) ๒๑/๔๒/๕๑, อ.จ.ตฤก. (ไทย) ๒๑/๔๒/๗๐.

^{๓๒} พระมหาธนาชัย ตนติปาโล (แสนณรงค์), “บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระวิกรมมุนี(บุญ รอด ปญญาโร)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๓๓} ที.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๓๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๒๑๖ / ๑๖๔.

เรื่อง โคนันทวิศาล^{๓๔} เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนมากมาย เพียงใด จะเห็นได้จากการที่ในคัมภีร์ต่าง ๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดก อย่างเดียวก็มีนิทานชาดกถึง ๕๔๗ เรื่อง ฉะนั้น การสอนแบบนี้ จึงถือว่าเป็นเรื่องที่ทำให้มองเห็น ภาพคำสอนให้เป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น โดยตัวละครอื่นๆ จะมีบทบาทเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นจำนวนมาก และการสอนแบบนี้ เป็นการนำตัวละครมาให้ความรู้ธรรมะ ให้มีความหลากหลายและเข้าใจง่ายมากยิ่งขึ้นการยกเรื่องมาเป็นตัวอย่างนั้น ช่วยให้เข้าใจเนื้อความได้ง่ายและชัดเจน ซึ่งการสอนแบบนี้ วิธีการนี้เป็นการทำให้เข้าใจความหมายแห่งธรรมะได้โดยง่าย

๒) การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น “ภูเขาศิลาล้วน เป็นแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม ฉันทิ บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะคำนิทานและสรรเสริญ ฉันทัน”^{๓๕} “คนผู้เรียนรู้้น้อย ย่อมแก่ลงเหมือนโคถึกเนื้อของเขาเจริญขึ้น แต่ปัญญาหาเจริญไม่”^{๓๖} คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบเทียบให้เห็นชัด ด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือเปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรม ด้วยข้ออุปมาแบบ นามธรรม ก็ช่วยให้ความหมายมีความหนักแน่นขึ้น การใช้อุปมานี้ เป็นวิธีประกอบการสอนที่พระองค์ ทรงใช้เป็นนิตย ในการแสดงธรรมแต่ละครั้ง การใช้อุปมานี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระ พุทธองค์ทรงใช้มากที่สุด มากกว่ากลวิธีอื่นใด วิธีการนี้ ช่วยทำให้เข้าใจเรื่องลึกซึ้งที่เข้าใจง่าย ง่ายขึ้น ทรงอธิบายเรื่องนามธรรมอันละเอียดอ่อนให้ชัดเจน โดยการอุปมา

๓) ใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาลย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่าง ๆ ที่จัดทำขึ้นไว้ เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้นมาอย่าง กว้างขวาง หากจะใช้อุปกรณ์บ้าง ก็คงต้องอาศัยวัตถุสิ่งของ ที่มีในธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ ผู้คนใช้กันอยู่ ตัวอย่างที่ทรงใช้อุปกรณ์การสอนเหมือนกัน โดยทรงใช้เครื่องใช้ที่มีอยู่ในกรณีสอน ผู้เรียนที่มีอายุน้อย ๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรม บางทีก็ทรงใช้วิธีทายปัญหา ซึ่งช่วยให้ เกิดความรู้สึกรักสนุกสำหรับเด็ก ดังปรากฏในสามเณรปัญหา ความว่า “อะไรชื่อว่า หนึ่ง...อะไรชื่อว่า สอง...อะไรชื่อว่า สาม...อะไรชื่อว่า สี่”^{๓๗} และในครั้งที่ประทับอยู่ที่สี่สรวานใกล้เมืองโกสัมพี ก็ได้สอน ภิกษุทั้งหลาย โดยใช้ใบประคูดเป็นอุปกรณ์ โดยพระองค์ได้ทรงหยิบใบประคูดลายมาเล็กน้อย แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบไม้ใบใดในป่ากับใบพระหัตถ์ของพระองค์ ที่ไหนมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายทูลว่า ใบ ป่ามากกว่ายิ่งนัก แล้วพระองค์ก็ตรัสแสดงการที่พระองค์ไม่ทรงสอนทั้งหมด เพราะคำสอนของ พระองค์นั้นมีมากมาย เหมือนไม้ประคูดลายในป่า แต่ที่ตรัสเปรียบคำสอนที่จำเป็น ว่าเหมือนใบไม้ใน กำมือ เพราะมีความจำเป็นต่อการทำที่สุดแห่งทุกข์ให้สิ้นไป^{๓๘} วิธีการนี้พระพุทธองค์จะทรงใช้สื่อ

^{๓๔} พ.ช. (ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒.

^{๓๕} พ.ช. (บาลี) ๒๕/๘๑/๓๑, พ.ช. (ไทย) ๒๕/๘๑/๕๓.

^{๓๖} พ.ช. (บาลี) ๒๕/๑๕๒/๔๔, พ.ช. (ไทย) ๒๕/๑๕๒/๗๙.

^{๓๗} พ.ช. (บาลี) ๒๕/๔/๓, พ.ช. (ไทย) ๒๕/๔/๕.

^{๓๘} ส.ม. (บาลี) ๑๘/๑๑๐๑/๓๘๑-๓๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๑๐๑/๖๑๓.

ธรรมชาติเป็นอุปกรณ์ในการสอน การใช้อุปกรณ์ในการสอนนั้น เป็นการใช้สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่แวดล้อมตัวเราเพื่อเป็นสื่อในการสอน ซึ่งก็จัดอยู่ในลักษณะที่คล้ายการใช้วิธีการอุปมา วิธีการสอนแบบนี้ พระพุทธองค์จะทรงใช้อุปกรณ์รอบตัวเป็นสื่อในการแสดงธรรม

๔) ทำให้ดูเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำให้เป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในรูปทรงเป็นผู้นำที่ดี การสอนโดยทำให้เป็นตัวอย่าง เป็นพระจริยาวัตรอันดีงาม ที่เป็นอยู่โดยปกติ แต่ที่ทรงปฏิบัติ เป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี ดังเช่น คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระอานนท์ตามเสด็จ ขณะเสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของพระสงฆ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่ง อาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูล และคูของตน ไม่มีผู้พยาบาลดูแล จึงเสด็จเข้าไปหา จัดการทำความสะอาด ให้นอนโดยเรียบร้อย เสร็จแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามเรื่องนั้น และตรัสต่อนางว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดาผู้คอยพยาบาล ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลตนเอง ใครเล่าจะคอยพยาบาลพวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย ผู้จะพยาบาลเรา ก็จงพยาบาลภิกษุใช้เถิด”^{๓๙} สำหรับวิธีการนี้ พระพุทธองค์จะทรงกระทำให้เป็นแบบอย่าง ในทำนองสาธิตให้สาวกดู แล้วให้สาวกทำตามการสอนวิธีนี้ เป็นวิธีการสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำให้เป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู ในวิธีการสอนนี้ เป็นลักษณะของความเป็นผู้นำที่แท้จริง เพื่อให้ผู้ปฏิบัติตามเกิดความมั่นใจในผู้สอน วิธีการที่ดีที่สุด คือการทำให้ดู พระพุทธเจ้าถือว่าเป็นแบบอย่างในเรื่องนี้

๕) การเล่นภาษา เล่นคำและใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นภาษาและเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปัญญา ข้อนี้ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้า เมื่อผู้ใดทูลถามมาเป็นคำร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันที บางครั้งผู้มาเฝ้าปรึกษาพระองค์ ด้วยคำพูดต่าง ๆ ที่รุนแรงยิ่ง พระองค์ยอมรับคำปรึกษาเหล่านั้นทั้งหมด แล้วทรงแปลความหมายอธิบายเสียใหม่ให้เป็นเรื่องดีงาม ดังกรณีของเวรัญชพราหมณ์^{๔๐} ที่มากล่าวต่อว่าพระองค์ต่างๆ นานา แทนที่พระองค์จะปฏิเสธคำกล่าวหาเหล่านั้น กลับนำคำกล่าวหา มาอธิบายด้วยการใช้ภาษา การเล่นคำ โดยการนำเข้าสู่หลักการที่ถูกต้องของพระองค์ เช่น ในข้อกล่าวหาที่พราหมณ์ต่อว่าพระพุทธองค์ว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนไม่มีสมบัติ” และสมบัติในความหมายของพราหมณ์ เป็นการกล่าวถึงสมบัติภายนอก อันเป็นเครื่องตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐาน แต่พระพุทธเจ้าได้ความหมายใหม่ว่า การไม่มีสมบัติ ได้แก่ ก็การละสิ่งที่ทำให้ชีวิตติดอยู่กับวัตถุต่างๆ เพราะการตัดรากเหง้าแห่งอกุศลทั้งหลายได้ จึงชื่อว่าเป็นคนไร้สมบัติ เพราะการละอกุศลทั้งหลายได้อย่างสิ้นเชิง การสอนแบบนี้แสดงให้เห็นถึง พระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่ทรงรอบรู้ทุกด้าน ในการที่พระองค์ทรงใช้วิธีการสอนแบบเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่นี้ วิธีการนี้เป็นการใช้ภาษาในความหมายใหม่ อันเป็นการเล่นภาษาเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปัญญา

^{๓๙}วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๖๕/๑๖๖, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๖๕/๒๔๐.

^{๔๐}วิ.ม. (บาลี) ๑/๒-๑๐/๒-๔, วิ.ม. (ไทย) ๑/๒-๑๐/๒-๔.

๖) อุบายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เริ่มแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจ ด้วยอุบายที่ได้ผลดียิ่ง ในการสั่งสอนแสดงธรรมก็เช่นกัน ทรงมักเริ่มต้นด้วยบุคคลที่เป็นพระมหากษัตริย์หรือประมุขของประเทศ อีกทั้งผู้นำของลัทธิต่าง ๆ เมื่อมีเป้าหมายจะโปรดบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นพิเศษ แต่ก็ไม่ได้ทรงทิ้งบุคคลส่วนมาก ทำให้ทุกคนได้รับประโยชน์ในการฟังธรรมตามกำลังของตน ทำให้การประกาศพระศาสนาของพระองค์นั้น ได้ประสบผลสำเร็จอย่างยิ่งและรวดเร็ว อีกทั้งเป็นการยืนยันพระปรีชาสามารถของพระองค์เป็นอย่างดีด้วย ตัวอย่างเช่น ภายหลังเมื่อครั้งตรัสรู้ พระองค์ทรงเลือกไปโปรดปัญจวัคคีย์ก่อน เพราะทรงเห็นว่า พวกเขามีพื้นฐานความศรัทธาเป็นทุนเดิมอยู่แล้วง่ายต่อการทำความเข้าใจคำสอนของพระองค์ ข้อนี้พิจารณาได้ทั้งในแง่ซึ่งปัญจวัคคีย์เป็นผู้ใฝ่ธรรมมีอุปนิสัยก่อนแล้ว ทั้งในแง่ที่เป็นผู้เคยอุปการะกันมา หรือในแง่ที่เป็นการสร้างความมั่นใจ ทำให้ผู้เคยเกี่ยวข้องหมดความเคลือบแคลงใจ ตัดปัญหาในการที่ท่านเหล่านี้ อาจไปสร้างความเคลือบแคลงใจแก่ผู้อื่นต่อไปอีกด้วย ครั้นเสร็จจากการสั่งสอนปัญจวัคคีย์แล้ว ได้โปรดยสกุลบุตรพร้อมทั้งเศรษฐีผู้เป็นบิดาและญาติมิตร เพราะพระองค์ทรงเล็งเห็นว่าปัญจวัคคีย์และยสกุลบุตรนี้ จะเป็นสาวกที่จะช่วยในการเผยแผ่คำสอนได้มาก^{๔๑} ทั้งนี้ จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์ ด้วยพระปรีชาญาณอย่างแท้จริง เพราะพระองค์ทรงรู้จักเลือก ที่จะหาแกนนำคนสำคัญสำหรับเป็นนักเผยแผ่จากบุคคลระดับผู้นำประเทศก่อน ทำให้การประกาศพระศาสนาเป็นไปอย่างกว้างขวางได้โดยง่ายในระยะเวลาอันรวดเร็ว

๗) การรู้จักจังหวะและโอกาส วิธีสอนนี้ เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม ผู้สอนต้องมีความอดทน ไม่ชิงหักหาญหรือตึงตังทำ แต่ต้องตื่นตัวอยู่เสมอ เมื่อถึงจังหวะและโอกาส ก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไป ดังตัวอย่าง เช่น ในระยะเริ่มแรกประกาศพระพุทธศาสนา ณ วันมาฆบูชา มี หลังตรัสรู้ ๓ เดือน เมื่อประทับอยู่ ณ เวฬุวัน พระสงฆ์สาวกมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นั้น และเป็นโอกาสเหมาะ พระองค์ก็ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ เป็นการใช้จังหวะและโอกาสให้เกิดประโยชน์ การสอนแบบนี้ พระองค์จะทรงดำรงถึงความเหมาะสม ความพร้อมของผู้ที่จะรับฟังตลอดจนถึงเหตุการณ์ที่เห็นว่าเหมาะสม ในการที่จะแสดงธรรมหรือบุญยุติข้อปฏิบัติต่าง ๆ วิธีการนี้คือการรอความพร้อมของผู้รับฟังทั้งสภาพแวดล้อมทางกายภาพ และทางจิตใจของบุคคลนั้น

๘) ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอึดตาย ตัดตันทา มานะ ทิฐิเสียให้น้อยที่สุด ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญสุด แต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกผู้รู้สึกว่าแพ้ บางคราวเมื่อสมควรก็ยอมรับให้ผู้เรียนรู้สึกว่าเขาเก่ง บางคราวสมควรข่มก็ข่ม โอนอ่อนผ่อนตามก็ยอมตาม สมควรขัดก็ขัด สมควรคล้อยก็คล้อย สมควรปลอบก็ปลอบ ดังพระดำรัสว่า “เราฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ด้วยวิธีแบบสุภาพบ้าง วิธีแบบรุนแรงบ้าง วิธีทั้งแบบสุภาพและแบบรุนแรงบ้าง”^{๔๒} วิธีการนี้ ทรงมีความยืดหยุ่นในการสอนตามเหตุปัจจัย คือ ทรงให้การยกย่อง การชม การปลอบประโลม และการโอนอ่อนผ่อน ตามการแสดงถึง

^{๔๑} คุรุรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒-๓๑/๑๒-๒๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒-๓๑/๑๘-๔๐.

^{๔๒} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๑/๑๒๘-๑๒๙, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐.

การรู้จักผ่อนหนัก ผ่อนเบาของพระพุทธรองค์ ที่ใช้สอนบุคคลระดับต่าง ๆ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอัตรา ลดละตั่นหา มานะ ทิฏฐิเสียให้น้อยที่สุด ก็จะมี ทรงมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ

๙) **ลงโทษและการให้รางวัล** มีคำสรรเสริญพระพุทธรองค์ที่ยกมาแสดงข้างต้นว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อำนาจ” แสดงว่าการใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช่วิธีการฝึกคนของพระพุทธรองค์ อย่างไรก็ตาม การลงโทษน่าจะมีอยู่แบบหนึ่ง หมายถึง การลงโทษตนเอง ซึ่งมีทั้งในทางธรรมและวินัย ในทางวินัยถือว่า มีบทบัญญัติความประพฤติอยู่แล้ว และบทบัญญัติเหล่านี้ พระพุทธรองค์ทรงบัญญัติไว้ โดยความเห็นชอบแห่งสงฆ์ ส่วนในทางธรรม ภิกษุที่เหลื่อขอคือว่ายากสอนยากจริง ๆ สอนไม่ได้จริง ๆ ก็จะกลายเป็นถูกเพื่อนพรหมจารี และเพื่อนภิกษุถือว่าเป็นผู้ที่ไม่ควรว่ากล่าวสั่งสอนและตักเตือน ไม่มีใครคบค้าสมาคมด้วย ไม่ว่าทางธรรมหรือวินัย โดยวิธีนี้ ซึ่งถือเป็นบทลงโทษที่รุนแรงที่สุด ส่วนการให้รางวัล ทรงใช้การชมเชยยกย่อง แต่ก็เป็นในรูปแบบการยอมรับคุณค่าความดีของผู้นั้น คือ กล่าวชมโดยธรรม ให้เขามั่นใจในการทำความดี^{๔๓} ส่วนตัวอย่างการให้รางวัลเช่น การให้รางวัลของพระพุทธรองค์นั้น ที่ปรากฏเด่นชัดนั้น ก็คือ การตรัสยกย่องในความเป็นเลิศในด้านต่างๆ ที่เรียกว่า “เอตทัคคะ” เฉพาะทาง คือ เป็นผู้เลิศเฉพาะทาง เช่น การยกย่องพระสารีบุตรว่า มีความเป็นเลิศในด้านผู้มีปัญญามาก มีความเข้าใจธรรมแห่งธรรม ที่ละเอียดลึกซึ้งสุขุมได้ดีเยี่ยม โดยเปรียบพระสารีบุตรว่า เหมือนเสนาบดี ที่มีมารอบรู้ได้อย่างสูงสุด

๑๐) **กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า** ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นบางครั้งคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปัญญา คือ ความสามารถในการประยุกต์หลักวิธีการและกลวิธีต่าง ๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้งเฉพาะคราวไป อย่างไรก็ตาม การได้เห็นตัวอย่าง การแก้ปัญหาเช่นนี้ อาจช่วยให้เกิดความเข้าใจในแนวทางที่จะนำไปใช้ปฏิบัติได้บ้าง^{๔๔} การประกาศพระศาสนาพระพุทธรองค์ที่ทรงประสบปัญหาเฉพาะหน้าอยู่ตลอดเวลา และทรงแก้สำเร็จไปในรูปต่าง ๆ กัน พระพุทธรองค์ทรงเป็นผู้เลิศด้วยปัญญาไหวพริบ สามารถแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าได้ด้วยดี

สามารถสรุปได้ว่าวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมในครั้งพุทธกาล พระพุทธรองค์ทรงใช้วิธีการเผยแผ่แบบประยุกต์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จารีต ประเพณี ซึ่งในแต่ละท้องถิ่น จะมีความแตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นทรงใช้วิธีไหนก็ตาม เช่น ทรงใช้อุบายในการเลือกบุคคล รอจังหวะหรือโอกาส เป็นต้น พระพุทธรองค์มิได้จำกัดบุคคลในการเทศน์สอน ว่าเป็นชนชั้นวรรณะใดเพศใด อาชีพใด หรืออายุวัยใด ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลทุกระดับ ไม่จำกัดขอบเขต หากเขามีความสามารถที่จะรับรู้ธรรมได้ ก็ทรงให้โอกาสเสมอ จนมีพุทธศาสนิกชนทุกระดับ ตั้งแต่พระราชามหากษัตริย์ จนถึงคนอนาถา ทั้งวรรณะพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ศูทร และจัณฑาล พุทธธรรมนี้ได้แทรกซึมอยู่ในบุคคลทุกกลุ่ม ทุกวัย ทุกสาขาอาชีพ สิทธิเสรีภาพของบุคคลได้ถูกเปิดออกโดยหลักการของพุทธศาสนา เพราะเมื่อก่อนได้ถูกครอบงำ ปิดกั้นสิทธิเสรีภาพ โดยความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ ประชาชนส่วนมาก ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา ในการดำเนินชีวิต เช่น การมีความเชื่อเรื่องกรรม

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๘๑.

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๕๑-๖๓.

แทนความเชื่อเรื่องพระพรหมลิขิต การถวายทาน การปฏิบัติตามศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น แม้พระราชทานผู้ปกครองแคว้นแคว้น ก็ทรงปกครองโดยทศพิธราชธรรม ดังปรากฏว่า มีพระราชหาลายพระองค์ที่ทรงเป็นพุทธสาวก เช่น พระเจ้าพิมพิสาร แห่งแคว้นมคธ พระเจ้าปเสนทิโกศล พระราชาแห่งแคว้นโกศล เป็นต้น ทรงเป็นพุทธมามกะ และได้ปกครองบ้านเมือง ด้วยหลักธรรมทางพุทธศาสนา ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนา ด้วยการทานบำรุงพระภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน และได้สร้างวัด วา อารามต่าง ๆ ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ด้วย

๒.๒ จุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า

หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงบรรลุโมกษธรรมแล้ว ได้ทรงเสวยวิมุตติสุขอยู่ ๗ สัปดาห์ ก็ทรงมีพุทธประสงค์ที่จะสั่งสอนให้ปวงเวไนยสัตว์ เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานในธรรม ที่พระองค์ทรงค้นพบ พระพุทธองค์ก็เริ่มประกาศหลักพุทธธรรมครั้งแรก ในวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ โดยมีปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ เป็นเป้าหมายในการเผยแผ่ โดยทรงประกาศธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรเป็นครั้งแรก ในครั้งนั้น ได้มีโกณฑัญญะ เป็นผู้สามารถรู้และเข้าใจในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบ พระพุทธองค์จึงประกาศว่า อดุณฺหาสิ วต โภ โกณฺทญฺโญ อดุณฺหาสิ วต โภ โกณฺทญฺโญ โกณฑัญญะ ได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะ ได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะ จึงได้ชื่อนี้ว่า อดุณฺหาสิโกณฑัญญะ จากนั้น จึงได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา^{๔๕} ต่อมาพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปในทุกสารทิศ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสเคารพ ยำเกรง ในพระรัตนตรัยน้อมนำเอาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติ จุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมุ่งเน้นไปที่ประโยชน์ของมหาชนเป็นที่ตั้ง การประกาศพระพุทธศาสนาจึงยึดหลักประโยชน์ของมหาชนเป็นที่ตั้ง ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการเผยแผ่พุทธธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเป็นหลักและนโยบายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของเหล่าสาวก ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์สุขแก่มนุษย์ โดยหลักการ ก็คือ ให้เกิดประโยชน์สุขตามพุทธประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ชาตินี้ ๒) สัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ชาติหน้า ๓) ปรมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่ง^{๔๖}

พุทธพจน์นี้เป็นเครื่องชี้ชัดถึงบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธองค์ประสงค์ให้เกิดเป็นประโยชน์แก่มหาชน เพราะฉะนั้น ประโยชน์ ๓ จึงเป็นความชัดเจนในคำสอนพุทธศาสนาว่ามุ่งหมายความสุขด้วยข้อปฏิบัติให้เกิดสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือทุกคนเป็นอิสระสมบูรณ์จากกิเลสทั้งปวง จึงจะถือว่าเป็นความสุขที่เป็นจุดหมายปลายทาง ตามจุดมุ่งหมายในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเสด็จไปทางไหน หรือทำอะไร พระพุทธเจ้าทรงตั้งจุดมุ่งหมายเสมอ แม้แต่การสอนก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีใครปรากฏอยู่ในข่ายคือพระญาณแล้ว พระพุทธองค์ก็จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรด เรียกว่า จุดมุ่งหมายในการสอน หรือลักษณะอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ดังนั้นพระพุทธเจ้า จึงทรงมีพุทธประสงค์ในการสอน เพื่อให้มหาชนเกิดความรู้ ความเห็น ๓ ประการ^{๔๗} คือ

^{๔๕}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๔๖}ข.จุ. (ไทย) ๓๐/๖๗๓/๓๓๓.

^{๔๗}อง.ติก (ไทย) ๒๐/๓๕๖/๕๖๕.

๒.๒.๑. เพื่อให้ผู้ฟังรู้จริงเห็นแจ้งในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น (อภิธัมมปิฎก) ข้อนี้หมายความว่า สิ่งใดที่ทรงรู้แล้วเห็นแล้ว แต่เมื่อทรงเห็นว่า ไม่จำเป็นสำหรับผู้ฟังหรือผู้รับคำสอนก็ไม่ทรงสอนสิ่งนั้น ทรงสอนให้รู้จริงเห็นแจ้ง เฉพาะเท่าที่จำเป็นสำหรับสาวกนั้น ๆ เหมือนครูที่มีความรู้สูงมาก แต่ถึงกระนั้น ก็ย่อมนำเอาเฉพาะความรู้เท่าที่จำเป็นแก่ศิษย์ในชั้นนั้น ๆ มาสอนเท่าที่ศิษย์จะรับได้ เพื่อประโยชน์แก่ศิษย์ อนึ่งเหมือนบิดามารดา แม้จะมีทรัพย์มากปานใด ก็ย่อมให้ทรัพย์แก่บุตรตามควรแก่วัย และความจำเป็นของบุตรนั้น ๆ ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ สีสพาวน (ป่าประดู่ลาย) ใกล้เมืองโกสัมพี ครั้งนั้น ทรงถือใบประดู่ลายเพียงเล็กน้อยไว้ในพระหัตถ์ แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์กับใบประดู่ลายที่อยู่บนต้น อย่างไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์มีเพียงเล็กน้อย ส่วนที่อยู่บนต้นมีมากนัก พระพุทธองค์ตรัสว่า เรื่องนี้ฉันใด เรื่องที่ทรงรู้แล้วแต่ไม่ได้ตรัสบอกภิกษุทั้งหลายก็ฉันนั้น คือเรื่องที่ทรงรู้นั้นมีมากเหมือนใบไม้บนต้น ส่วนที่ทรงบอกทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายมีเพียงเล็กน้อย เหมือนใบไม้ในกำพระหัตถ์ ทั้งนี้ ก็เพราะทรงเห็นว่า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ความดับ ความสงบความรู้อยิ่ง (อภิธัมมปิฎก) ตรัสรู้และนิพพาน ส่วนที่ทรงบอกนั้น เพราะประกอบด้วยประโยชน์...เป็นไปเพื่อการตรัสรู้และนิพพาน เรื่องที่ทรงบอกคือ เรื่องทุกข์เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์^{๔๘}

ทั้งนี้ ก็เพราะพระพุทธองค์ทรงมีพุทธประสงค์ที่จะบอกว่า ส่วนไหนที่ไม่มีประโยชน์แก่พรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายคลายกำหนด เพื่อความรู้ยิ่ง และนิพพาน ก็จะไม่บอกส่วนไหนที่ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นไปเพื่อการตรัสรู้และนิพพาน เช่น เรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระองค์ก็จะตรัสบอกพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ไม่ยากเกินไป จนถึงกับตรองตามแล้วก็ไม่เห็น

๒.๒.๒. เพื่อให้ผู้ฟังตรองตามแล้วเห็นจริงได้ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังพอตรองตามให้ เห็นด้วยตนเอง (สนิทานธรรมเทศนา) ข้อนี้ พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าไม่ยากเกินไป จนถึงกับตรองตามแล้วไม่เห็นและไม่ง่ายเกินไป จนไม่ต้องตรึกตรองขบคิดก็เห็นได้ พุทธวิธีในการสอนจึงอยู่ท่ามกลางระหว่างความยากเกินไป กับความง่ายเกินไป ส่วนใหญ่ทรงสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาด้วยตนเอง ดังตัวอย่างต่อไปนี้ ในสังคาลสูตร เล่าไว้ว่า เช้าวันหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ทอดพระเนตรเห็นสังคาลกमानพผู้มีผ้าเปียก ผมเปียก (แสดงถึงความทุกข์โศก) กำลังไห้วิตกทั้งหลาย อยู่ในระหว่างทางเสด็จพุทธดำเนิน จึงตรัสถามว่า ทำอย่างนั้น เพื่ออะไร มานพกราบทูลว่า ทำตามคำของบิดาซึ่งได้สั่งไว้ เมื่อใกล้จะสิ้นชีพว่า ให้ไห้วิตกทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ในวินัยของพระอริยะ เขาไม่นอบน้อมไห้วิตกกันอย่างนี้ดอก มานพขอร้องให้ทรงแสดงการไห้วิตกในอริยวินัย พระพุทธองค์จึงทรงแสดงธรรมเรื่องให้เว้นความชั่วต่าง ๆ ให้รู้จักมิตรแท้ มิตรเทียม และทรงแสดงทิศ ๖ ในความหมายใหม่ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ ๑) ทิศเบื้องหน้า มารดา บิดา ๒) ทิศเบื้องขวา ครูอาจารย์ ๓) ทิศเบื้องหลัง บุตร ภรรยา ๔) ทิศเบื้องซ้าย มิตร ๕) ทิศเบื้องต่ำ ทาสกรรมกร หรือคนที่อยู่ในฐานะต่ำกว่า ๖) ทิศเบื้องบน สมณ

^{๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๔๘/๑๗๑๒.

พราหมณ์ผู้มีศีล^{๔๙} ทรงแสดงว่า ให้ปฏิบัติชอบต่อบุคคลประเภทต่างๆ ดังกล่าวมาชื่อว่า เป็นการให้วิทิตที่ถูกต้องตามอริยวินัย นอกจากนี้ ยังทรงแสดงหน้าที่ ที่บุคคลประเภทนั้น พึงปฏิบัติต่อกัน เพื่อความสุข ความราบรื่นของการครองชีวิตอยู่ด้วยกัน เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมจบลงแล้ว สิ่งกาลกามาณพก็ชื่นชมยินดี ปฏิญาณตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต ทั้งนี้เพราะเขาตรองตามด้วยเหตุผลแล้วเห็นจริง ตามที่พระพุทธองค์ทรงสอน

๒.๒.๓. เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร ทรงแสดงธรรมมีคุณเป็นอัครจรรย สามารถยังผู้ปฏิบัติตามได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตนๆ (สปปาฏิหาริยธรรมเทศนา) ในข้อนี้ มีเรื่องที่พอจะนำมาประกอบการพิจารณาหลายเรื่อง ขอนำมากล่าวเพียงเล็กน้อย ดังนี้ บรรดาปาฏิหาริย์ทั้ง ๓ นั้น พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญอนุศาสนีปาฏิหาริย์ว่าดีที่สุด ประณีตที่สุด และเป็นประโยชน์ที่สุด ข้อนี้เป็นความจริงอย่างยิ่ง พระพุทธศาสนาที่ดำรงเป็นประโยชน์แก่มหาชน มาจนกระทั่งบัดนี้ ก็ด้วยอำนาจของอนุศาสนีปาฏิหาริย์นั่นเอง ในสังคารวสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงปาฏิหาริย์ ๓ แก่ สังคารวพราหมณ์ ให้พราหมณ์พิจารณาว่าอย่างไหนดีกว่า ประณีตกว่า พราหมณ์กราบทูลว่า อิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ไม่ประณีต ผู้ใดทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของผู้นั้นและปรากฏแก่ตน (สังคารวพราหมณ์) เหมือนภาพลวง (มายาสหยมรูป วิทยายติ) ส่วนอนุศาสนีปาฏิหาริย์เป็นของประณีต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว^{๕๐} เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงเน้นปาฏิหาริย์ทางคำสอน คือ พูดสอนให้ผู้ฟังนำไปปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติแล้วได้ผลตามที่ทรงสอนก็เหมือนอัครจรรย นั่นแหละคือยอดปาฏิหาริย์ และเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ไม่เพียงเฉพาะตนเท่านั้น แต่เป็นประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมาก ในมหาปริณิพพานสูตร เมื่อพระพุทธองค์จวนปรินิพพาน ทอดพระเนตรเห็นมหาชนนำเครื่องสักการะเป็นจำนวนมาก มาบูชาพระองค์ จึงตรัสกับพระอานนท์ว่า การทำการบูชาอย่างนั้น ไม่ใช่บูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง แต่ผู้ใดจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีอุบาสกหรืออุบาสิกาก็ตาม ปฏิบัติธรรมสมควร ปฏิบัติชอบ ผู้นั้นแหละชื่อว่าทำการบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง^{๕๑}

ผู้วิจัยมองว่า พระพุทธเจ้าทรงมีจุดมุ่งหมายในการสอนเน้นที่บุคคล เพราะตระหนักว่ามนุษย์เป็นผู้ฝึกได้และเป็นผู้ที่จะรู้ตามได้ ถ้าเขาได้ฝึกตนเอง ตามหลักการและวิธีการที่พระองค์ทรงค้นพบ เพราะมนุษย์ทุกคนมีศักยภาพ ทางปัญญา เมื่อได้ฟังการแนะนำแล้วก็จะสามารถพัฒนาจิตใจของตนเองให้เป็นผู้มีความรู้ได้ แต่ระดับความสามารถของแต่ละบุคคลแตกต่างกัน ดังนั้นในการสอนแต่ละครั้ง พระพุทธเจ้าก็ทรงใช้วิธีการสอนที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับประเภท และศักยภาพของแต่ละบุคคล โดยพระองค์จะคำนึงถึงผู้ฟังเป็นหลัก ในการสอนแต่ละครั้ง พระองค์จะทรงตรวจดูลักษณะ และระดับภูมิปัญญาก่อน จึงจะทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังนำไปปฏิบัติ ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดง โดยมีจุดมุ่งหมายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นจริง ในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น เพื่อให้ผู้ฟังได้ตรงตามเห็นได้จริง และเพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตาม

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๒๖๖ - ๒๗๒ / ๒๑๒ - ๒๑๖.

^{๕๐} อัง.ติก (ไทย) ๒๐ / ๒๑๔ / ๕๐๐ .

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๑๖๑ / ๑๒๖.

๒.๓ วิธีใช้ในการเผยแผ่

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้กระทำกันหลายรูปแบบ เช่น การแสดงธรรม การสนทนาธรรม การแนะนำสั่งสอน การปฏิบัติตนให้เป็นที่น่าเลื่อมใส และการตอบปัญหาข้อข้องใจสงสัย เป็นต้น พระพุทธเจ้าประทานหลักในการเผยแผ่ให้พระสาวก ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติในการแสดงธรรม ให้มีเหตุผลต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ ชี้แจงให้เข้าใจ ชัดเจน ในแต่ละประเด็น แสดงธรรมด้วยจิตเมตตา มุ่งจะให้ประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่แสดงธรรม เพราะเห็นแก่ลาภสักการะ แสดงธรรม โดยไม่ยกตนข่มท่าน และไม่เสียดสีข่มผู้อื่น^{๕๒} วิธีทรงใช้ในการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้า จากการรวบรวมจากเอกสารทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ สามารถสรุปได้ดังนี้ คือ

๒.๓.๑. วิธีการเข้าหาผู้นำทางศาสนา การเมือง และทางเศรษฐกิจ

๑) ผู้นำทางศาสนา ภายหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ออกประกาศพระพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นที่ผู้นำศาสนา ด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจาริกไปป่าอิสิปพนมฤคทายวัน เพื่อเสด็จไปโปรดพราหมณ์ปัญจวัคคีย์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียน ทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร จนบรรลุธรรมเป็นเบื้องแรก ถือว่าประสบผลสำเร็จในการเข้าหาผู้นำทางศาสนา หลังจากนั้น ก็ได้เสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้องและบริวาร ๑,๐๐๐ รูป ซึ่งเป็นเจ้าลัทธิใหญ่ นิยมบูชาอัคนีเทพ และเป็นทีนัถของพระเจ้าพิมพิสาร และชาวมคธโดยทั่วไป ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร โปรดชฎิล ๓ พี่น้อง พร้อมกับบริวารจนได้บรรลุธรรม และอุปสมบทเป็นพระภิกษุทั้งหมด โปรดฤาษีอัครัตตะ และบริวารจำนวน ๑๐,๐๐๐ รูป ซึ่งเป็นเจ้าลัทธิใหญ่ในอาณาจักรโกศล และเป็นทีนัถของมหาชน ชาวอาณาจักรมคธ อังคะ และอาณาจักร กุรุ จนเกิดความเลื่อมใส และเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาทั้งหมด เสียงที่ประชาชนมีต่อผู้เป็นพระและนักบวชจึงมั่นคงกว่า เพราะเป็นเสียงที่เกิดมาจากศรัทธาของประชาชนเอง^{๕๓}

๒) ผู้นำทางการเมือง เริ่มต้นโดยเสด็จไปกรุงราชคฤห์ประทับ ณ สวนตาลหนุ่ม ทรงแสดงอนุปพพิกัถาธรรมเทศนา โปรดพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธรัฐ และข้าราชการบริพารจำนวน ๑๒ นหุต (๑๒๐,๐๐๐ คน) จนเกิดความเลื่อมใส แล้วน้อมถวายวัดเวฬุวัน เพื่อเป็นสถานที่บำเพ็ญธรรมของพระภิกษุสงฆ์ นับว่า เป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา ทรงแสดงธรรมโปรดพระเจ้าสเปนทิโกศล และประยูรญาติ กษัตริย์ลิจณวี มัลลกษัตริย์ พระเจ้าอชาตศัตรู และอภัยราชกุมาร เป็นต้น

๓) ผู้นำทางเศรษฐกิจ ผู้นำทางเศรษฐกิจเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลต่อการขึ้นาสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพไม่แพ้ผู้นำทางศาสนา และผู้นำทางการเมือง ผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจ นอกจาก จะมีบทบาทในประเทศของตนแล้ว ยังถือว่าเป็นหน้าเป็นตาของประเทศอีกด้วย ในสมัยพุทธกาล ผู้นำทางเศรษฐกิจที่พระพุทธองค์ และพระสาวกไปเทศน์โปรด เช่น ยสกุลบุตร พร้อมทั้งมารดา บิดา ภรรยา และมิตร

^{๕๒} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๕๙/๑๗๔-๑๗๕, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓.

^{๕๓} พระกวีวราณ (จันทน์ ทองประเสริฐ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร : อภิธรรมมูลนิธิมหาธาตุวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๒๐.

สหาย ๕๔ คน จิตตคฤหบดีและบริวาร โกสียเศรษฐี อนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขา และนางมัลลิกา เป็นต้น^{๕๔}

วิธีการเผยแผ่ธรรมะโดยการเข้าหาหัวหน้าผู้เป็นผู้นำทางศาสนา การเมืองและเศรษฐกิจ เช่นนี้นับเป็นวิธีการที่มีความชาญฉลาดและแยบยลในตัวอย่างมาก เพราะคนเหล่านี้ต่างมีบทบาทและอิทธิพลต่อสังคมอย่างยิ่งทั้งเป็นผู้ที่มีพวกพ้องและบริวารมาก เมื่อคนเหล่านี้ นับถือศาสนาใด ผู้คนในสังคมนั้น ก็มักจะหันมานับถือตามไปด้วย ผู้นำศาสนานั้น บางทีอาจจะมีผลสำคัญ หรือทรงอิทธิพลต่อจิตใจของประชาชน มากกว่านักปกครอง เพราะนักปกครอง มักควบคุมประชาชน ด้วยอาวุธหรือด้วยอำนาจ ส่วนผู้นำทางศาสนานั้น ควบคุมประชาชนด้วยธรรมะ ฉะนั้นประชาชน จึงมีความมั่นคงเลื่อมใสต่อพระและนักบวช นอกจากความเลื่อมใสศรัทธาแล้ว ยังช่วยอำนวยความสะดวกในด้าน การทำนุบำรุงพระสงฆ์ และพระพุทธศาสนาอย่างดี ด้วยการสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ และสร้างวัดวาอารามต่างๆ

๒.๓.๒. วิธีการปฏิบัติคำสอนและหลักความเชื่อบางประการของศาสนาดั้งเดิม

การปฏิบัติ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงหลักข้อมูลและระบบความเชื่อบางประการของศาสนา พราหมณ์ฮินดู ที่ทรงเห็นว่า ผิดพลาดและไม่ชอบธรรม โดยทรงชี้แนะให้เห็นส่วนที่ผิดพลาดและทรงเสนอหลักการใหม่ขึ้นแทนที่ กล่าวคือ

๑) ล้มล้างระบบความเชื่อเรื่องวรรณะ ศาสนาพราหมณ์เน้นเรื่องวรรณะ ๔ ว่าเกิดจากส่วนต่างๆ ของพระพรหม พวกพราหมณ์ได้นำเอาหลักคำสอนในทางศาสนา มาเป็นเครื่องมือในการแบ่งชั้นวรรณะในสังคม ตลอดถึงการผูกขาดอาชีพ ทั้งยังกำหนดมิให้แต่ละวรรณะคบค้าสมาคมกัน โดยเฉพาะวรรณะศูทร ซึ่งถือว่าการดิรอนสิทธิส่วนบุคคลขึ้นพื้นฐาน และถือว่าวรรณะพราหมณ์เท่านั้นประเสริฐ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธแนวคิดดังกล่าว และสอนว่าแท้ที่จริงแล้ว คนเราเกิดมาจากองค์กำเนิดของสตรีผู้เป็นมารดาทั้งสิ้น คนมิใช่ดีหรือชั่ว เพราะชาติกำเนิด แต่ขึ้นอยู่กับกระทำที่จะเป็นตัวบ่งชี้ จะเป็นวรรณะไหนก็ตาม หากทำดี ก็เป็นคนดี และหากทำชั่ว ก็เป็นคนชั่ว^{๕๕} ทรงสอนหักล้างระบบวรรณะที่เอาชาติกำเนิด มาเป็นเครื่องมือกีดกันสิทธิ และโอกาสทางสังคมของคน หากแต่ทรงให้สิทธิแก่ทุกคน โดยเท่าเทียมกัน โดยในทางปฏิบัติ นั้น ได้ทรงบัญญัติความหมาย และสร้างความรู้สึกใหม่ ๆ ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้กันอยู่ ให้เป็นเครื่องวัดคนด้วยคุณธรรม เช่น คำว่า “พราหมณ์” “อารยะหรืออริยะ” นอกจากนี้ ยังทรงเน้นความเสมอภาคในสังคม โดยทรงตั้งคณะสงฆ์ขึ้นเพื่อรับคนจากวรรณะต่าง ๆ ให้เข้าสู่ความเสมอภาค กลมกลืนเป็นอันเดียวกัน เหมือนทะเลที่รับน้ำจากแม่น้ำทุกสาย ที่ไหลสู่ที่เดียวกัน โดยทรงตั้งไว้เป็นสังคมตัวอย่าง และให้ความเคารพกันตามลำดับพรพชา

๒) ปฏิเสธแนวทางปฏิบัติ เพื่อการบรรลุธรรมมี ๒ วิธีที่ผิดพลาด สมัยนั้น เชื่อกันว่า การบรรลุโมกษะ สามารถปฏิบัติได้ ๒ วิธี คือ วิธีพัวพันในกามสุข และวิธีบำเพ็ญพรตด้วยการทรมาน

^{๕๔} พระมหาประวิน ปวโร (ศรีโย), “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของพระอรุณกัศสปะในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๕๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗/๘๖-๘๘.

ร่างกายด้วยวิธีต่างๆ แต่พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธว่า เป็นทางที่ผิด และตรัสว่า เป็น “ทางสุดโต่ง” ที่ทำให้เสียเวลาเปล่า เพราะทรงได้พิสูจน์มาด้วยพระองค์เองแล้ว และได้ทรงเสนอแนวทางปฏิบัติใหม่ อันประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์แปดที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หรือแนวทางปฏิบัติสายกลาง ที่ไม่เข้มงวดและไม่หละหลวมเกินไป ซึ่งทรงถือว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง^{๕๖} เป็นหลักประพจน์ปฏิบัติหรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการธรรมที่เข้าใจแล้วนั้น เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง ช่วยให้นุชนับรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไป^{๕๗} สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมนั้น ได้อย่างมีความสุข มีความกลมเกลียวซึ่งกันและกันร่วมแรงร่วมใจ ในการพัฒนาประเทศได้อย่างสมบูรณ์

๓) ปฏิเสธการบูชาบุญ หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ทรงพยายาม ล้มล้างความเชื่อถือองมงาย ในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่างๆ โดยเฉพาะการบูชาบุญ พระองค์ทรงติเตียนพิธีกรรมนั้นว่า เป็นสิ่งไร้ประโยชน์ เป็นบาป อุกุศล เพราะในพิธีกรรมนั้น มีการฆ่าสัตว์ อย่างทารุณ ให้กรรมกรทำงานหนัก และต้องสูญเสียสิ่งต่าง ๆ ไปโดยเปล่าประโยชน์^{๕๘} และให้ความหมายใหม่เป็นการแสดงความเมตตากรุณาต่อสัตว์ และการสังคสมงเคราะห์เข้าแทนที่ด้วยสังคหวัตถุธรรม คือ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา และสมานัตตา เป็นต้น

๔) ทรงแสดงทิศ ๖ ในความหมายใหม่ โดยทรงเปลี่ยนความหมายของการไหว้ทิศตามธรรมดาเป็นการปฏิบัติต่อกันในสังคม ต่อบุคคล ๖ กลุ่ม คือ ทิศเบื้องหน้าได้แก่ บิดามารดา ทิศเบื้องขวาได้แก่ครูอาจารย์ ทิศเบื้องบนได้แก่บุตรและภรรยา ทิศเบื้องซ้ายได้แก่มิตร ทิศเบื้องต่ำได้แก่ทาสกรรมกร หรือผู้ได้บังคับบัญชา และทิศเบื้องบนได้แก่ สมณพราหมณ์ ซึ่งเป็นภาระหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อกันเพื่อความสงบสุข และเกิดภราดรภาพความเสมอภาคกัน ในสถานการณ์ที่เป็นอยู่อย่างนั้น ไม่เกิดความทะเลาะวิวาทหรือขัดแย้ง ในสังคมที่เป็นอยู่ เรื่องทิศทั้ง ๖ นี้ พระพุทธองค์ตรัสสอนสังคมาณพที่มีผมเปียกกำลังไหว้อยู่ เพราะทำตามคำสั่งของพ่อ แต่พระพุทธเจ้าได้สอนให้ลงมือปฏิบัติมิใช่ว่า จะไปอ่อนน้อมแล้วจะได้สิ่งนั้น ตามที่เราอ่อนน้อม^{๕๙}

๒.๓.๓. วิธีการใช้ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ

ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธเจ้าทรงใช้อยู่ ๓ วิธี ที่เรียกว่า “ปาฏิหาริย์” แปลว่า สิ่งอัศจรรย์ ซึ่งหมายความว่า มีความสำเร็จอย่างน่าอัศจรรย์ เพราะสามารถทำให้คนเกิดความรู้ถึงขั้นปัญญา และมีการเปลี่ยนแปลงไปได้ ถึงขั้นเป็นพระอริยบุคคล การสอนทั้ง ๓ วิธีนี้ คือ

^{๕๖} วมหา. (ไทย) ๔/๑๓-๑๔/๒๐-๒๕.

^{๕๗} พระสมชาย ปโยโค (ดำเนิน), “การประยุกต์ใช้สัมมาวาจาเพื่อการบริหารงานของผู้นำ”, ใน พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจ, พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส บรรณาธิการ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔.

^{๕๘} เอ็น.โอ.ยสวามี ศาสตร, พัฒนาการของพระพุทธศาสนา, แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕.

^{๕๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๓-๒๔๔/ ๑๖๙-๑๗๐.

๑) วิธีอธิปาฏิหาริย์ การสอนวิธีอธิปาฏิหาริย์ คือ การใช้ความสามารถพิเศษของพระองค์ในการสอนวิธีนี้ พระพุทธองค์ทรงใช้กับบุคคลประเภท บางโอกาส และทรงใช้ในกรณีที่เป็นเท่านั้น การสอนวิธีนี้ เห็นได้จากสอนชฎิล ๓ พี่น้อง ที่ปรากฏในมหาชนธกะ พระวินัยปิฎก ความว่า เมื่อพระองค์ส่งสาวกทั้ง ๖๐ รูป ออกไปประกาศพระศาสนา ส่วนพระองค์เอง ได้เสด็จไปยังอุรุเวลาเสนานิคม ในระหว่างทางได้โปรดภิกษุทศกัณฐ์ จำนวน ๓๐ รูป ครั้นถึงตำบลอุรุเวลาแล้ว ได้เสด็จไปยังอาศรมของอุรุเวลกัสสป ซึ่งเป็นหัวหน้าชฎิลผู้บูชาไฟ จำนวน ๕๐๐ คน ได้ขอพักอาศัยอยู่ ณ ที่นั้น ในระหว่างนั้น ได้ทรงเทศน์โปรดอุรุเวลกัสสปชฎิล ผู้ถือตนว่าเป็นพระอรหันต์ และเข้าใจพระองค์ว่าไม่ได้เป็นพระอรหันต์ โดยทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เป็นอันมาก จนในที่สุดอุรุเวลกัสสปชฎิล คลายทิฐิมานะ ยอมถวายตัวเป็นสาวก ละทิ้งการบูชาไฟของตน ขอบรรพชาอุปสมบทพร้อมด้วยชฎิลผู้น้องชื่อนทีกัสสป มีบริวาร ๓๐๐ คน และคยากัสสปมีบริวาร ๒๐๐ คน ได้ทูลขออุปสมบท หลังจากนั้น ได้ทรงนำไปยังตำบลคยาสีสะ ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลายสิ่งทั้งหลาย ลุกเป็นไฟไปหมดแล้ว ลุกไปเป็นไฟเพราะอะไร เพราะไฟราคะ โทสะ โมหะ เพราะชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ผลของการแสดงพระธรรมเทศนากัณฐนี้ พระภิกษุเหล่านั้นได้บรรลुพระอรหัตผล”^{๖๐}

๒) ใช้วิธีอาเทศนาปาฏิหาริย์ อาเทศนา แปลว่า การดักใจ หมายถึง การรู้สภาพจิตใจของผู้เรียนหรือผู้ฟัง แล้วสอนเขาตามสภาพจิตใจนั้น พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีนี้กับบุคคลประเภท อุคฆมัตถัญญ คือ ผู้ที่มีปัญญาสูงสามารถเกิดความรู้ อย่างต่ำถึงขั้นทักขิณีได้ เพียงแต่ได้ฟังหัวข้อธรรมที่ ยกขึ้นแสดงเท่านั้น อาเทศนา มี ๒ วิธี คือ (๑) การสอนด้วยคำพูดสั้น ๆ แต่ทำให้เกิดความซาบซึ้งใจ นั้น ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ตรัสกับปัญจวัคคีย์ หลังจากพระพุทธองค์ตรัสรู้ร้อยสี่ ก็ได้เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ถึงเมืองพาราณสี พอเห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกล ปัญจวัคคีย์ก็ไม่ทำปฏิสันถาร เพราะต่างคิดว่า พระองค์ลืมนึกถึงความเพียร คือ การทรมานกาย หันไปฉันอาหาร จึงไม่เข้าไปเพื่อการบรรลุโมกษะ แม้พระพุทธเจ้าจะตรัสบอกว่า ได้ตรัสรู้แล้ว ก็ไม่เชื่อ ยังคงกล่าวออกนาม และใช้ถ้อยคำเรียกอย่างยโสโอหัง แต่ในที่สุดพระพุทธองค์ ก็สามารถปราบความหิวต้อของปัญจวัคคีย์ ได้ด้วยการใช้พระดำรัสสั้น ๆ ว่า “เราได้ตรัสรู้มฤตธรรมโดยชอบเองแล้ว เธอทั้งหลายจงคอยฟังเถิด เมื่อเธอทั้งหลายปฏิบัติตามที่เราสอน มิช้าก็จะได้บรรลุมฤตธรรมนั้น” ปัญจวัคคีย์คัดค้านถึง ๓ ครั้ง พระองค์ก็ตรัสให้ระลึกลย้อนหลังว่า “คำนี้พระองค์เคยตรัสหรือว่า ปัญจวัคคีย์พากันทบทวนดูก็เป็นดังที่คิด จึงยอมรับฟัง”^{๖๑} การตรัสด้วยคำพูดสั้น ๆ อีกตอนหนึ่ง คือ ตอนที่พระพุทธองค์ตรัสกับองคุลิมาล เมื่อองคุลิมาลวิ่งไล่พระพุทธองค์จนเหนื่อยอ่อน แต่ไล่ไม่ทันองคุลิมาลพูดว่า “หยุดก่อน สมณะหยุดก่อน” พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบไปว่า “เราหยุดแล้ว แต่ท่านยังไม่หยุด” พระดำรัสนี้ต้องการจะให้องคุลิมาลได้เกิดความคิด ซึ่งจะเป็เหตุให้เกิดความสำนึกผิด “ท่านสมณะพูดมูสา ท่านเดินอยู่ไหน จึงกล่าวว่า “เราหยุดแล้ว” พระพุทธองค์ตรัสด้วยประโยคต่อไปว่า “เราหยุดทาบาปแล้ว แต่ท่านยังไม่หยุด” เท่านั้นเอง แสงสว่างก็เกิดขึ้นในดวงใจขององคุลิมาล”^{๖๒} (๒) การสอนแบบไม่พูดแต่ให้ลงมือ

^{๖๐}วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๗-๕๔/๔๗-๕๖.

^{๖๑}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๑๓.

^{๖๒}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๘-๓๔๙ / ๔๒๒-๔๒๔.

ทำ ในบางกรณี พระพุทธองค์ไม่ทรงสอนอะไรด้วยวาจาเลย แต่ทรงมอบหมายงานบางอย่างให้คนกระทำ จนกระทั่งเกิดความรู้ขึ้นมา พบความจริงด้วยตนเอง เท่าที่ได้สังเกตจากหลักฐาน ปรากฏว่าวิธีนี้ พระพุทธองค์ทรงใช้กับคนที่มีจิตอยู่ในภาวะไม่ปรกติอย่างมาก จนไม่พร้อมที่จะฟังสิ่งใด การสอนแบบนี้ จะให้ความรู้ด้านทฤษฎีก่อน แล้วจึงให้ผู้รับคำสอนไปศึกษาด้วยตนเอง มีหลักการตรงกันกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งถือเอาการทดลองเป็นหัวใจสำคัญ การที่จะเข้าใจเรื่องนี้ได้ดี ดังตัวอย่าง การสอนพระจูฬปันถก ดังนี้ สมัยหนึ่ง ยังมีพระเถระรูปหนึ่ง ชื่อ มหาปันถก ต่อมาพระมหาปันถกได้นำเอาน้องชายชื่อ จูฬปันถก มาบวชด้วย ครั้นบวชแล้ว พี่ชายก็มอบหมายหน้าที่ให้ท่องจำคาถาหรือคำฉันท์บทหนึ่ง ซึ่งมีความยาวเพียง ๔ บาท เท่านั้น แต่พระจูฬปันถกก็ท่องจำไม่ได้ แม้เวลาจะล่วงไปตั้ง ๔ เดือนก็ตาม พระมหาปันถกผู้พี่เห็นว่า พระน้องชายท่องคาถาไม่ได้ จึงขับไล่จูฬปันถกให้ลาสิกขาออกไปเป็นคฤหัสถ์เสีย แต่พระจูฬปันถกยังมีความเลื่อมใสไม่ย่อท้อ จึงจำใจต้องไป พลางเดินร้องไห้ไปด้วยความน้อยอกน้อยใจ พระพุทธเจ้าทรงทราบ เสด็จมาเพื่อปลอบใจ ทรงถามทราบเรื่องราว แล้วจึงพาพระจูฬปันถกไปยังพระคันธกุฎีให้นั่งลงแล้ว ประทานผ้าขาวให้ผืนหนึ่ง พลางตรัสสั่งให้นั่งเอามือลูบผ้าขาวนั้นไปมา พร้อมกับท่องคำว่า รโซหรณ รช หรติ โดยทำใจมนสิการอยู่ในอารมณ์เดียว เมื่อพระจูฬปันถกท่องสาธยายไปด้วย ลูบคลำไปด้วย จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง เห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลักษณะ ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม คือ สภาพที่เกิดขึ้นจากผ้าที่สีขาวบริสุทธิ์ กลายเป็นผ้าที่สกปรกเปื้อนธุลี สังขารร่างกายเราก็เหมือนกัน พระพุทธองค์นั่งอยู่ที่พระคันธกุฎีส่งพระญาณมาตรัสบอกว่า ถูกแล้ว เธอจงพิจารณาสังขารเหมือนอย่างที่เราเห็นนั่นแหละ พระจูฬปันถกก็ได้บรรลุพระอรหันต์^{๖๓} เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า การบรรลุธรรมครั้งนั้นไม่เกี่ยวกับสติปัญญา หรือความสามารถทั่วไปของจิตแต่อย่างใด แต่เกี่ยวกับอุปนิสัยของบุคคลคนมีสติปัญญาต่ำ อาจบรรลุได้เร็วก็ได้ เช่น กรณีของพระจูฬปันถกนี้ ความสามารถในการจดจำต่ำ แต่ก็สามารถบรรลุธรรมได้เร็ว

๓) วิธีอนุสาสนีปาฏิหาริย์ การใช้วิธีอนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือ การสั่งสอนให้เว้นสิ่งที่ควรเว้น ให้ทำสิ่งที่ควรทำ ทั้งทางกาย วาจา ใจ ว่าเป็นสิ่งประณีตและมีประโยชน์ การสอนแบบนี้ เป็นการบรรยายหรือการแสดงธรรมแบบธรรมด้า โดยไม่ต้องใช้ฤทธิ์เดช หรือการดักใจเข้าช่วยแต่อย่างใด ในการสอนพระพุทธเจ้าใช้วิธีอนุสาสนีมากที่สุด และได้ผลดีที่สุด เพราะวิธีทั้งสองอย่าง ที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นนั้น ต้องใช้วิธีการหลายอย่างแทรกแซง แต่วิธีนี้ พระองค์ทรงใช้เนื้อหาธรรมะล้วน ๆ สอนอย่างเช่น เทศนาธรรมโปรดพุทธบิดา ความว่า “บุคคลใดไม่ประมาทбинตบาตพึงลุกขึ้นยืนรับ มีอุตสาหะ ประพฤติสุจริตธรรม บุคคลพึงอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้า”^{๖๔} ทรงแสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ ถึงสองครั้ง จนพระพุทธบิดาบรรลุพระอนาคามี อนุสาสนีของพระพุทธองค์ มีผลดีอย่างน่าประหลาด ทุกครั้งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมจบลง ผู้ฟังจำนวนมาก จะเกิดความรู้ตั้งแต่ระดับทวิภูฏขึ้นไปถึงระดับโพธิญาณ คนธรรมดากลายเป็นกัลยาณบุรุษ และอริยบุคคลเป็นจำนวนมาก อนุสาสนีของพระพุทธเจ้าประสบผลสำเร็จด้วยดี เพราะเหตุที่พระองค์ทรงพิจารณาจนรู้จักจกจริต ภูมิปัญญาและภูมิหลัง คือ มีศพลญาณ ๑๐ จึงรู้จักจิตของผู้ฟังแล้ว ก็ทรงปรับปรุงเนื้อหาของเรื่อง ที่จะสอนและวิธีสอนให้เหมาะสมกับผู้รับสารหรือคนฟัง

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/ ๕๕๗-๕๖๖/๔๓๖-๔๓๗.

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๖/๔๗๔-๔๗๘.

๒.๓.๔. วิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น

เป็นวิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อเป็นการเผยแผ่ให้ง่ายมากขึ้น ทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกว่า ผู้เผยแผ่เป็นเสมือนญาติของตนเอง จึงเกิดความเต็มใจ ที่จะรับฟังพระธรรมเทศนา แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามยกพุทธพจน์ขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต และทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่พระภิกษุผู้แสดงพุทธพจน์เป็นภาษาสันสกฤต ทรงอนุญาตในการแสดงธรรมด้วยภาษาของตนเอง^{๖๕} เพราะในสมัยนั้น แต่ละแคว้น ต่างมีภาษาของตน แต่ละแคว้น คงใช้ภาษาต่างกัน ดังที่ เสถียร โพธิ์นันทะ กล่าวยืนยันว่า “พระพุทธเจ้ามิได้ใช้ภาษามคธในการเผยแผ่ธรรมะภาษาเดียว เหตุผลคือ (๑) ในสมัยนั้น แคว้นต่าง ๆ มีภาษาเป็นของตนเอง คงไม่เข้าใจภาษาอื่น ๆ มากนัก (๒) ก่อนพระองค์จะออกผนวช ได้ศึกษาศิลปวิทยาการมากมาย จึงเป็นไปได้ว่า พระองค์ย่อมรู้และเข้าใจภาษาอื่นได้ โดยไม่ต้องสงสัย”^{๖๖} นั่นก็เพราะว่า ประเทศอินเดียในสมัยนั้น มีภาษาใช้มากมาย แต่ละภาษามีอักษรเป็นของตนเอง^{๖๗} พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาที่เป็นกลางมีแบบแผนคือภาษาที่มาจากตระกูลปรากฤต เพราะเป็นภาษาสามัญที่ประชาชนจำนวนมากสามารถเข้าใจได้ เป็นการเปิดโอกาสให้มวลชนทุกระดับชั้นได้มีโอกาสเข้ามาเลื่อมใสศรัทธา ซึ่งในวัฒนธรรมของอินเดีย ในสมัยนั้น มีเอกลักษณ์ที่สำคัญประกอบด้วย ไม่ยึดมั่นในลัทธิความเชื่อใด ๆ โดยเฉพาะ มีลักษณะเป็นสากล โอบอ้อมไว้ด้วยซึ่งนานา ลัทธิความเชื่อเถื่อน และเคารพในปัจเจกบุคคล^{๖๘} และคนส่วนใหญ่ในสังคมนั้นยอมรับนับถือ แล้วนำมาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของพวกเขา^{๖๙} พระพุทธศาสนาจึงแพร่หลายไปสู่มวลชนอย่างรวดเร็ว ทั้งเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกระดับชั้น ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึงกัน ตรงกันข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่จำกัดสิทธิการศึกษา ทั้งยังใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งถือได้ว่าเป็นภาษาต้องห้ามสำหรับคนบางวรรณะ

๒.๓.๕. วิธีการเผยแผ่ด้วยบุคลิกภาพ

บุคลิกภาพ จัดว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของนักเผยแผ่ นอกเหนือไปจากคุณสมบัติด้านคุณธรรม เพราะบุคลิกภาพที่สง่างาม ย่อมสร้างความศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ที่พบเห็นเป็นครั้งแรก ผู้ที่มีบุคลิกภาพดี ย่อมทำการสื่อสารได้ดีกว่า ผู้ที่มีบุคลิกภาพไม่ดี เพราะส่วนมาก คนเราจะใช้ตาในการสื่อสารหรือรับรู้ได้ดีกว่าสิ่งอื่น ๆ การเห็นโดยไม่ต้องพูด ทำให้การส่งสารหรือรับสารมีประสิทธิภาพสูง เพราะจะต้องนำไปคิดปรุงแต่งได้จนเป็นที่พอใจของเขา นอกจากนี้ บุคคลทั่วไปนั้น ยังยึดติดอยู่ในบุคลิกภาพของแต่ละบุคคลต่างกัน ที่เรียกว่า ปมาณิกา ๔ ประเภท คือ ๑) รูปีปมาณิกา พวกถือรูป

^{๖๕} วิ.จู. (บาลี) ๗/๒๘๕/๔๖-๔๗, วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๘๕/๗๑.

^{๖๖} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร :สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๔), หน้า ๕๒-๕๓.

^{๖๗} กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาสัย, อินเดียอนุทวีปที่น่าทึ่ง, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๗๖.

^{๖๘} กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาสัย, การทวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๓๑.

^{๖๙} ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, ปรัชญาตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๖.

เป็นประมาณ ศรัทธาในรูปร่างหน้าตา เกิดความพอใจในรูปที่เห็น ๒) โสมสัปมาณิกา พวกถือเสียงเป็นประมาณ ศรัทธาในเสียง คนที่มีเสียงดีมักได้เปรียบ เช่น พุดเพราะ เสียงหวานจนทำให้ผู้ฟังติดใจ ๓) ลูขัปปมาณิก พวกถือความเคร่งครัดหรือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ๔) อัมมัมมาณิก พวกถือธรรมเป็นประมาณ มีภูมิธรรม มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด แสดงธรรมหรือพูดในหลักการและเหตุผล^{๗๐} พระพุทธองค์มีครบทั้ง ๔ ประการ ดังจะเห็นได้จากกรณีพระวัคคิกะ ที่ได้เห็นบุคลิกหรือพระรูปลักษณะของพระพุทธองค์ยังไม่ได้ฟังธรรมก็เกิดความเลื่อมใส ดังนั้นบุคลิกลักษณะที่สง่างามเป็นสิ่งที่หนึ่งที่นักเผยแผ่สร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นได้กับผู้ที่ได้พบเห็นอย่าง เช่น พระอัสสชิเถระ เมื่อพระอุบาสกปริพาชกได้เห็นบุคลิกภาพของท่านแล้วก็เกิดความเลื่อมใส เป็นต้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนา นอกจากมีความรู้ความสามารถในการเผยแผ่แล้ว คุณสมบัติของนักเผยแผ่ก็เป็นสิ่งหนึ่งที่สร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นได้ เพราะนักเผยแผ่ที่ดีนั้น แม้จะไม่ออกปากพูดก็สามารถเผยแผ่พุทธธรรมได้ บุคลิกลักษณะที่ดีสง่างาม ก็ยังความพอใจแห่งจิตใจ ให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ที่พบเห็น

๒.๓.๖. วิธีการปฏิรูป

การปฏิรูป ได้แก่ การปรับปรุงให้สมควรปรับปรุงให้เข้ากับสังคมวัฒนธรรมนั้น โดยไม่ให้เกิดความขัดแย้ง ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์ประกาศพุทธธรรมได้ผลดีนั้น พระองค์ใช้วิธีปฏิบัติต่อสังคม วัฒนธรรมและประเพณีของชุมชนนั้น ๆ ในลักษณะที่นุ่มนวล ไม่หักล้างความเชื่อถือที่ดั้งเดิม ไม่ใช่ถ้อยคำที่รุนแรง แต่พระพุทธองค์จะใช้วิธีเปลี่ยนแปลงแบบไม่รู้สึกรู้สัวหรือโอนอ่อนผ่อนตามมากกว่า คำบัญญัติของศาสนาเดิมหรือลัทธิเดิม พระองค์ก็จะนำมาใช้ในความหมายใหม่ ตามหลักพุทธธรรม ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่คำบัญญัติที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น คำว่า “พราหมณ์” ที่ถือกันว่าเกิดจากพระโอษฐ์ของพรหม แต่พระองค์ให้ความหมายว่า ผู้เกิดจากกรรม หรือผู้ที่ชำระบาปด้วยการรักษาศีล^{๗๑} ส่วนไหนของคำสอนของศาสนาเดิมที่ดีและมีประโยชน์ พระองค์ก็ทรงยอมรับโดยถือว่าเป็นความถูกต้องดีงาม เป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีที่หลักคำสอนในศาสนาเดิม มีความหมายมีความหมายหลายอย่าง ก็จะทรงชี้แนะว่า ในแง่ใดถูกหรือผิดและให้ปฏิบัติในแง่ที่ถูกต้อง และบางครั้งทรงสอนว่า ข้อปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่างของศาสนาเดิมสมัยนั้น เป็นความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนานั้นเอง ซึ่งในครั้งดั้งเดิมทีเดียวคำสอนของศาสนานั้นถูกต้อง โดยทรงชี้ให้เห็นว่าคำสอนนั้นเป็นอย่างไร เช่น เรื่อง ตบะ การบูชาญญ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และเรื่องพรหมสูตร เป็นต้น^{๗๒}

๒.๓.๗. วิธีการปฏิบัติเชิงรุก หรือเยี่ยมเยียนตามบ้าน

วิธีการปฏิบัติเชิงรุก หรือเยี่ยมเยียนตามบ้าน เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการเผยแผ่พุทธธรรม คือ การเสด็จไปโปรดถึงบ้านของผู้ที่ทรงเล็งเห็นว่ามีอุปนิสัยสมบัติแก่กล้าพอที่จะบรรลุธรรมได้ การเสด็จไปโปรดถึงบ้านดังกล่าวในอรรถกถาได้แสดงไว้ว่าเป็นพระกรณีกิจ

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๕-๑๔๗.

^{๗๑} อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗-๑๐๘.

^{๗๒} อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗-๑๐๘.

ประจำวันประการหนึ่ง ๕ ประการ คือ “เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาตโปรดสัตว์ เย็นทรงแสดงธรรม พลบค่ำทรงประทานโอวาทแก่ภิกษุ เทียงคันทรงแก้ปัญหาเทวดาทั้งหลาย (พวกชนชั้นสูง) ไกลรุ่งทรงทอดพระเนตรดูสัตว์ผู้ที่ควรโปรดและไม่ควรโปรด”^{๗๓} ถือว่าเป็นภารกิจของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงปฏิบัติมาด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ เช่นที่ปรากฏในพระสูตรและในอรรถกถาธรรมบทว่า ในตอนเช้าตรู่วันนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยทิพจักขุญาณ ได้ทรงเห็นมัญญุทัณทลี ซึ่งเข้าไปภายในแห่งค่ายคือพระญาณของพระองค์ หลังจากนั้นก็ทรงถือบาตรและจีวรเสด็จพุทธดำเนินไปโปรดเหล่าสัตว์ที่มีอุปนิสัยควรโปรดจนถึงบ้านและแสดงธรรมตามอุปนิสัยของเขา

๒.๓.๘. วิธีการเสนอหลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ทางพระพุทธศาสนา

การสอนโดยวิธีนี้ เป็นการสอนเจาะลึกเข้าถึงสาระอันเป็นแก่นแท้ทางพระพุทธศาสนา เช่น มัชฌิมนิคมธรรมศาสนา คือ ธรรมที่พระองค์แสดงตามธรรมชาติ ตามสภาพทั้งหลายที่เป็นของมันเป็นเอง ตามเหตุตามปัจจัย ได้แก่ อริยสัจ ๔ และหลักของการปฏิจกสมุปบาท นอกจากนี้ หลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ได้แสดงไว้ในจุฬสาโรปมสูตร ถือว่า การหลุดพ้นแห่งจิตเป็นแก่นแท้ และเปรียบเทียบ ลากสักการะ เป็นกิ่งใบของศาสนา ศีลเป็นสะเก็ด สมาธิเป็นเปลือก ญาณทัสนะ หรือปัญญา เป็นกระพี้ ศาสนา อาสวักขยญาณ หรือวิมุตติ เป็นแก่นแท้^{๗๔}

๒.๓.๙. วิธีการสนทนา การบรรยายและตอบปัญหา

วิธีการต่าง ๆ ที่ทรงใช้ประกาศธรรมตั้งแต่เริ่มต้น ดังกล่าวนั้น ว่าโดยที่จริงแล้วเป็นเพียงการเสนอหลักการใหม่ ที่ทรงเห็นว่าถูกต้องเท่านั้น การสั่งสอนมิได้มีวัตถุประสงค์มุ่งสอน เพื่อทำลายศาสนาหนึ่งแล้ว ตั้งศาสนาใหม่ขึ้นมา หากแต่เป็นเพราะได้ทรงเห็นว่า หลักความเชื่อที่ผู้คนสมัยนั้นปฏิบัติกันอยู่ ผิดพลาดคลาดเคลื่อน จึงทรงชี้แนะข้อปฏิบัติใหม่ที่ถูกต้อง และทรงปฏิบัติให้ดูเป็นตัวอย่าง ครั้นมีผู้เห็นตามและปฏิบัติตามมากขึ้น หลักการใหม่นี้ ก็ปรากฏเด่นชัดขึ้นโดยลำดับ กลายเป็นสถาบันใหญ่โต ที่แตกต่างเด่นชัดจากศาสนาเดิม^{๗๕}

สามารถสรุปได้ว่า วิธีการที่ทรงใช้ในการเผยแผ่มีหลายประการด้วยกัน แต่พบว่าวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงใช้บ่อยมี ๔ ประการ คือ ๑. แบบสนทนา คือ แบบถามนา ๒. แบบบรรยาย คือ การแสดงในสถานที่ที่มีผู้คนจำนวนมาก ๓. แบบตอบปัญหา คือ การไขข้อสงสัยของคู่สนทนา และ ๔. แบบวางกฎข้อบังคับ คือ การกำหนดหลักเกณฑ์ กฎระเบียบและข้อบังคับ วิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น มิใช่ว่า พระองค์จะทรงใช้ขึ้นขึ้นโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หากแต่ทรงใช้ยืดหยุ่นแตกต่างกันไปตามแต่อุปนิสัยของผู้ฟังแต่ละคน ทรงมุ่งผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ วิธีการใดที่ใช้ได้ผลดีที่สุด ในขณะนั้น ก็ทรงใช้วิธีนั้น โดยไม่ทรงกล่าวว่า จะเสียเกียรติหรือถูกรู้สึกว่าแพ้ บางคราวเมื่อสมควรก็ทรงยอมให้ผู้ฟังรู้สึกว่าเขาเก่งบางคราวก็ทรงข่ม สมควรอ่อนอ่อนผ่อนตามก็ยอมตาม สมควรขัดก็ทรงขัด สมควรปล่อยก็ทรงปล่อย ด้วยวิธีทั้งอ่อนละมุนละไมและทั้งรุนแรงปนกันไป ตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น

^{๗๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๖๑/๔๐.

^{๗๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๕/๔๓.

^{๗๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๖/๔๔.

เพราะงานเผยแผ่พุทธธรรม เป็นงานหลักเป็นหัวใจที่ทำให้พระพุทธศาสนารุ่งเรือง เป็นงานแรกที่พระบรมศาสดาดาริ และทรงทำแผ้วถางใจสุดท้าย แม้ภายหลังเสด็จดับขันธปรินิพพานไป เหล่าสาวกทั้งหลายก็ได้ดำเนินการแสดงพระธรรมเทศนาสั่งสอน ตามรูปแบบและแนวทางการเผยแผ่ของพระองค์สืบมา

๒.๔ คุณสมบัติของภิกษุผู้เผยแผ่

ผู้สอนหรือนักเผยแผ่ที่ดี ต้องสร้างบุคลิกภาพที่น่าเคารพเลื่อมใส แก่ผู้ที่พบเห็นหรือผู้ฟัง จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมีลักษณะทั้งด้านความสง่างามแห่งพระวรกายทั้งดงาม มีพระสุรเสียงที่ไพเราะ น่าจิตใจควรแก่ศรัทธาปสาทะทุกประการ ทรงมีพระมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ พระฉวีวรรณ ผุดผ่อง ดังทอง นาคู นาคู เลื่อมใส ส่วนพระสุรเสียงก็ไพเราะ สุภาพสละสลวย แจ่มใส นุ่มนวล ชวนฟัง กลมกล่อม ไม่พรวดพราด กังวาน ดุจเสียงพรหม สำเนียงใสไพเราะ ดุจนกการเวก ผู้เผยแผ่กับผู้ฟังหรือผู้สอนกับผู้เรียนนั้น ต้องประสานสัมพันธ์กัน มีความกรุณาต่อกันโดยเฉพาะในด้านการอบรมสั่งสอนนั้น ย่อมเป็นส่วนประกอบที่สำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอน ซึ่งเรียกว่า องค์คุณของกัลยาณมิตร ดังนั้น พระธรรมกถึกหรือนักเผยแผ่พุทธธรรมที่ดี มีลักษณะคุณสมบัติซึ่งเป็นองค์ของกัลยาณมิตร ๗ ประการ ดังนี้ ๑) ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ในฐานะเป็นที่สบายและสนิทสนมชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม ๒) ครุ เป็นที่เคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะให้เกิดความรู้สึกรับรองใจเป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย ๓) ภาวนีโย เป็นที่ยกย่องในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริงทั้งเป็นผู้ฝึก อบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ ๔) วตฺตา จ เป็นนักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี ๕) วจนกฺขโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษา ชักถาม คำเสนอแนะวิพากษ์วิจารณ์ อดทน ฟังได้ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว ๖) คมกิริยญฺจ กถ กตฺตา เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ๗) ป โน จฏฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในอธรรม คือไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย^{๗๖} คุณสมบัติของผู้เผยแผ่ เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธา และยอมปฏิบัติตามในคำสอนอย่างน่าอัศจรรย์ โดยผู้สอนพึงมีคุณสมบัติภายนอก และคุณสมบัติภายใน ดังนี้

๒.๔.๑ คุณสมบัติภายนอก

คุณสมบัติของผู้สอน เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธาและยอมปฏิบัติตามในคำสอนอย่างน่าอัศจรรย์ โดยผู้สอนพึงมีคุณสมบัติที่ปรากฏภายนอก และคุณสมบัติภายใน ได้แก่ ด้านบุคลิกภาพ หมายถึง รูปร่างหน้าตา เช่น มหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธองค์ เช่น ในจังกีสสูตร ได้แสดงไว้ถึงพระสรีระแห่งพระพุทธองค์ว่า “พระสมณโคตม มีพระรูปร่างงาม นาคู นาคู เลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก วรรณะและพระสรีระดุจพรหม นาคูน่าชมหนักหนา”^{๗๗}

^{๗๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๔.

^{๗๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๕/๕๓๓.

คุณสมบัติภายนอก ได้แก่ ด้านบุคลิกภาพ หมายถึง รูปร่างหน้าตา การแสดงออกทางการเคลื่อนไหว เป็นมารยาททั้งดงาม สันคยอมรับ มีความเป็นเสน่ห์ มีท่าทีสง่าผ่าเผย งามสง่า สงบเยือกเย็น จึงเป็นเหตุให้ผู้ฟังเกิดศรัทธายิ่งขึ้น ดังศาสตรเสรีของพราหมณ์ในพรหมายสูตรว่า คนทั้งหลายที่ทำนพระสมณโคตม ทรงชี้แจงให้เห็นแจ้ง สมทานให้อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมิกถาแล้ว เมื่อลุกไปจากที่นั่งแล้วยังเหลียวหลังกลับมามอง ด้วยไม่อยากจะละจากไป^{๗๘} ส่วนในด้านเสียงที่ทรงเปล่งออกมาด้วย ก็มีความสำคัญยิ่งต่อการแสดงธรรม ดังคำที่พราหมณ์กล่าว ศรรเสรีพระพุทธรองค์ต่อไปอีกกว่าเป็นผู้มีพระวาจาไพเราะ ตรัสถ้อยคำได้งดงาม โดยพระสุระเสียงที่เปล่งออกจากพระโอษฐ์นั้น มีลักษณะพิเศษถึง ๘ อย่าง คือ แจ่มใส ชัดเจน นุ่มนวล ชวนฟัง กลมกล่อม ไม่พรวด พัง กังวาน^{๗๙} แม้ในด้านอากัปกริยา คือ การแสดงออกทางการเคลื่อนไหว เป็นมารยาททั้งดงาม สันคยอมรับ มีความเป็นเสน่ห์ ผูกมัดใจคนผู้ได้ดูด้วยตา มีท่าทีสง่าผ่าเผย งามสง่า สงบเยือกเย็น จึงเป็นเหตุให้ผู้ฟังเกิดศรัทธายิ่งขึ้น (พวกที่ถือรูปเป็นประมาณ)^{๘๐} ดังตัวอย่างธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ เน้นไปที่บุคคลผู้รับฟัง คือว่าภิกษุผู้เผยแผ่ต้องคาดหวังให้ผู้ฟังได้รับผล ๕ ประการ จากการรับฟัง คือ ๑) ผู้ฟังยอมได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยฟัง ๒) สิ่งใดที่เคยฟังแล้ว แต่ไม่เข้าใจชัด ย่อมเข้าใจสิ่งนั้นชัด ๓) บรรเทาความสงสัยที่มีเสียได้ ๔) ทำความเห็นให้ถูกต้องได้ ๕) จิตของผู้ฟังย่อมผ่องใส^{๘๑}

๒.๔.๒ คุณสมบัติภายใน

คุณสมบัติภายใน คุณธรรมที่ผู้เผยแผ่พึงปฏิบัติ และเพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในหลักพุทธธรรม เพื่อจะได้สอนให้ถูกประเด็น ทั้งภาคทฤษฎี (พระปริยัติสัทธรรม) และภาคปฏิบัติ (ปฏิบัติสัทธรรม) โดยมีจุดมุ่งหมาย คือ ปฏิเวธสัทธรรม ได้แก่ ความสุข ความเจริญต่อผู้ฟังเป็นที่ตั้ง และมีจิตประกอบด้วยเมตตาเป็นหลัก ด้วยคุณธรรมบุคคลผู้จะเผยแผ่หรือประกาศหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาได้นั้น พึงตั้งอยู่ในคุณสมบัติที่เกื้อกูลต่อชาวโลกหลายประการ ตัวอย่างเช่น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงเป็น “พระบรมครู” คือ ครูที่สอนให้คนอื่นเข้าใจและรับทราบข้อมูลได้เป็นอย่างดี เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นยอดของครู จนได้ขนานพระนามอย่างนั้น และทรงคุณลักษณะ ๙ อย่าง หรือที่เราเรียกกันว่า “พระนพคุณ ๙” คือ เป็นผู้บริสุทธิ์ เป็นผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมด้วยพระองค์เอง เป็นผู้มีความรู้ดีและความประพฤติดี เป็นผู้เสียสละไปแล้วด้วยดี เพื่อประโยชน์เกื้อกูลต่อปวงประชา มีความรู้แจ้งโลกมนุษย์และเทวโลก เป็นครูฝึกฝนพัฒนาคน อย่างยอดเยี่ยม ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นครูสอนของเทวดาและมวลมนุษย์ เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีสมาธิ รู้จักจำแนก แยกแยะสั่งสอนสรรพสัตว์ ให้เหมาะสมตามภูมิชั้น สติปัญญาของเขาเหล่านั้น และเป็นผู้มีโชค^{๘๒} ดังนั้น ผู้จะเผยแผ่ พึงดำรงตนอยู่ในองค์คุณของนักเผยแผ่ที่ดีด้วยเช่นกัน เพื่อยังศรัทธาความเลื่อมใส และให้การเผยแผ่มีประสิทธิภาพสูงสุด ดังได้ศึกษารายละเอียดต่อไปนี้

^{๗๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๗/๓๗๐-๓๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๗๘-๔๗๙.

^{๗๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๕/๕๓๔.

^{๘๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๗๘ - ๔๗๙.

^{๘๑} อ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๒/๓๔๔.

^{๘๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๕/๖๗.

๑) ปณิธาน ในการแสดงธรรมต่อผู้ฟัง นักเผยแผ่พึงตั้งจิตไว้ในใจของตนก่อนแสดงว่า จักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับเหตุการณ์ พร้อมยกเหตุผลให้สมจริงมาประกอบ แสดงด้วยเมตตาจิตหวังอนุเคราะห์ไม่ใช่เพื่อหวังลาภสักการะ และไม่แสดงธรรมไปกระทบต่อใครให้เสียหาย หรือตำหนิต่างๆ ทำให้ผู้ฟังคนนั้นเกิดความไม่พอใจ^{๘๓}

๒) ปฏิสัมภิตา ความเข้าใจ ปัญญาที่แตกฉานในอรรถ (เนื้อหาสาระ) เข้าใจในธรรม (อธิบายย่อหรือพิสดารได้) เข้าใจในหลักนิรุกติ (การซ้ำของในภาษา) และเข้าใจในหลักปฏิภาณ คือ ไหวพริบในการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า^{๘๔}

๓) พหูสูต การคงแก่เรียน การได้ฟังมาก จำได้ คล่องปาก เพ่งพินิจให้ขึ้นในใจของตน และสามารถขบคิดได้ด้วยทฤษฎี คือ เห็นตามได้ด้วยเหตุผลที่เป็นจริง^{๘๕}

๔) การรู้จักแสดงธรรมไปตามขั้นตอน การแสดงธรรมไปโดยคำนึงถึงภาวะของผู้ฟังเป็นหลัก โดยเริ่มจากสิ่งที่มองเห็นด้วยตาไปจนถึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญาภายในของตน ได้แก่ เล่าเรื่องทาน ถวายให้ฟังก่อน (การให้ทาน) ชี้แจงผลดีของการเป็นคนมีศีลมีคุณสมบัติที่เรียบร้อยดีงาม จากนั้นก็เล่าเรื่องสวรรค์ คือ ความสุขใจให้ฟังถัดมา^{๘๖} และโยงไปเรื่องโทษของกามที่ทำให้มนุษย์ต้องทุกข์ ทุกข์ใจอยู่นี้ ข้อสุดท้ายก็ชี้แจงทางออกจากกามหรือทางออกจากทุกข์นั้น โดยวิธีการสลัดทิ้งกาม^{๘๗}

ในเรื่องหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นถือว่า สำหรับนักเผยแผ่กับผู้ฟังนั้นมีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นกัลยาณมิตร ผู้มีความเมตตากรุณาเอื้ออาทรกันในด้านของการอบรมสั่งสอนและให้คำแนะนำต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร หรือองค์คุณของความ เป็นกัลยาณมิตร ๗ ประการ^{๘๘} ระบุว่า ๑) เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ๒) เป็นที่เคารพ ๓) เป็นที่ยกย่อง ๔) เป็นนักพูด ๕) เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๖) เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ ๗) ไม่ชักนำไปในฐานะ เพราะในทางพระพุทธศาสนาถือว่า ผู้เผยแผ่กับผู้ฟังหรือผู้สอนกับผู้เรียนนั้น ต้องประสานสัมพันธ์กัน มีความกรุณาต่อกัน โดยเฉพาะในด้านการอบรมสั่งสอนนั้น ย่อมเป็นส่วนประกอบที่สำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอนซึ่งเรียกว่า องค์คุณของกัลยาณมิตร ดังนั้น นักเผยแผ่พุทธธรรมที่ดี จึงควรมีลักษณะคุณสมบัติ ซึ่งเป็นองค์ของกัลยาณมิตร ๗ ประการ เป็นเบื้องต้น

สามารถสรุปได้ว่าคุณสมบัติของผู้เผยแผ่ เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธาและยอมปฏิบัติตามใน คำสอนอย่างน่าอัศจรรย์ โดยผู้สอนพึงมีคุณสมบัติที่ปรากฏภายนอก และคุณสมบัติภายใน ได้แก่ ด้าน บุคลิกภาพ หมายถึง รูปร่างหน้าตาและคุณสมบัติภายใน เป็นคุณธรรมที่ผู้เผยแผ่พึงปฏิบัติ และเพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในหลักพุทธธรรม เพื่อจะได้สอนให้ถูกประเด็นทั้งภาคทฤษฎี ดำรงตนอยู่ใน องค์คุณของนักเผยแผ่ที่ดี เพื่อยังศรัทธาความเลื่อมใสและให้การเผยแผ่มีประสิทธิภาพสูงสุด

^{๘๓} อด.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๕๙/๑๗๔, อด.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓.

^{๘๔} อด.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๒/๑๘๓-๑๘๔, อด.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๕๒-๒๕๓.

^{๘๕} อด.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๗/๑๐๔-๑๐๕, อด.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕.

^{๘๖} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๓๗/๑๘๙.

^{๘๗} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๙๘/๑๖๑.

^{๘๘} อด.สตตก. (บาลี) ๒๓/๓๗/๑๙-๒๐, อด.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗.

นอกจากนี้ แสง จันทร์งาม^{๘๙} ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของนักเผยแผ่ที่ดี ดังนี้ ๑) มีความกรุณาเป็นพื้นฐานของจิต ๒) ไม่ถือตัวหยิ่งโส ๓) มีความอดทน ใจเย็น ๔) มีความยุติธรรม ไม่เห็นแก่หน้า ๕) มีความรอบคอบ ๖) มีความประพฤติน่าเคารพบูชา ๗) รู้จักภูมิสติปัญญาของผู้ฟัง

๒.๕ อุดมการณ์ของผู้เผยแผ่

อุดมการณ์ เป็นหลักที่สำคัญยิ่งของการทำงาน เพราะการทำงานนั้นจะมีปัญหาอุปสรรคนานัปการ การเผยแผ่อย่างมีอุดมการณ์ ถือเป็นหัวใจสำคัญที่พระสาวกจะต้องปฏิบัติตาม ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอ ๒ ประเด็น ประกอบด้วยอุดมการณ์ตามหลักโอวาทปาติโมกข์ และ อุดมการณ์ประจำตัว ดังนี้

๒.๕.๑ อุดมการณ์ตามหลักโอวาทปาติโมกข์

โอวาทปาติโมกข์เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุ ในวันมาฆบูชา ณ วัดเวฬุวันมหาวิหาร โดยมีหลักการสำคัญ ดังนี้ ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว การไม่กล่าวร้ายผู้อื่นการไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความสำรวมในปาติโมกข์ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะที่สงัด การประกอบความเพียรในอธิจิต^{๙๐} ผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาต้องยึดมั่นอยู่ในอุดมการณ์ ๔ ประการ คือ ๑) มีขันติธรรม มีความอดทนต่อความลำบากความตรากตรำ สุขุมรอบคอบ ๒) ไม่นินทาใคร ถ้ามีความจำเป็นจะต้องพูด ก็พูดเพื่อหาทางแก้ไข ๓) ไม่เบียดเบียนใคร ไม่กระทบกระทั่งใคร บำเพ็ญตนเป็นอรรถจริยบุคคล ๔) มีสมณสัญญา คือ ความสำนึกรู้สึกตัวอยู่เสมอ ผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาต้องยึดหลักการ ๓ ประการ คือ ๑) การไม่ทำความชั่วทั้งปวง การละความชั่วทั้งปวง ๒) การทำความดีให้เพียบพร้อม การทำความดีให้สมบูรณ์ ๓) การทำจิตของตนให้บริสุทธิ์ให้ผ่องแผ้วให้ผ่องใส ผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาต้องประพฤติปฏิบัติตนดำรงมั่นอยู่ในวิธีการประกาศพระศาสนาของพุทธสาวก ๖ ประการ คือ ๑) ไม่ตำหนิ ไม่ติเตียนใคร ๒) ไม่เบียดเบียนใคร ๓) สำรวมระวัง เครื่องติดต่อพระวินัยพุทธบัญญัติแต่ไม่ใช่เครื่องเครียด ๔) ไม่เป็นคนเห็นแก่ปากแก่ท้อง ไม่เป็นคนเห็นแก่กิน ๕) ยินดีพอใจอยู่ ณ สถานที่สงบบ้าง ๖) มีความขยันหมั่นเพียรในการเจริญสมาธิภาวนา โอวาทปาติโมกข์นี้ ถือเป็นคุณสมบัติ เป้าหมาย หลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธองค์ที่ได้วางรากฐานไว้ เพื่องานพระศาสนาอย่างแท้จริง วิธีการเผยแผ่โอวาทปาติโมกข์ที่พระพุทธองค์ทรงใช้เป็นผลสำเร็จ โดยเฉพาะส่วนสุดท้าย คือ อนุปวาโท อนุปฆาโต ไม่ว่าร้ายใคร ไม่กระทบกระทั่งใคร พระธรรมทูตจะต้องเป็นมิตรกับทุกฝ่าย จงเป็นคนปากช้า แต่หูตาไว พูดน้อย ทำให้มาก ดูให้มาก นิ่งให้มาก ปาฏิโมกฺเข จ สัมโร สำรวมรักษาพระวินัยให้มากที่สุด มตตถนุตา จ ภตตสมี รู้ประมาณในการรับ การบริโภคอาหาร ปนตถจ สยนาสนํ อยู่ง่าย และสุดท้ายสำคัญที่สุดคือ อธิจิตเต จ อาโยโค เป็นการทำความเพียรทางจิต อยู่ด้วยอารมณ์กรรมฐานอย่างเอาจริงเอาจัง ผีก็ความอดทนให้มาก เพราะนั่นเป็นหนทางให้บรรลุเป้าหมายหรืออุดมการณ์อันสูงสุด

^{๘๙} แสง จันทร์งาม, *วิธีสอนของพระพุทธเจ้า*, (กรุงเทพมหานคร : กมลการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔ -๓๐.

^{๙๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๕๓-๕๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๑-๕๒.

เพื่อให้หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไป มีผู้เคารพ เลื่อมใส ศรัทธา ในพระรัตนตรัย ต้องน้อมนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติเหล่านั้น ต้องมีกระบวนการในดำเนินกิจกรรมที่แตกต่างกันออกไป เพราะพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก การเผยแผ่พระพุทธศาสนากระทำกันหลายรูปแบบ เช่น การปฏิบัติตนให้มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส การสนทนา การแนะนำ การตอบปัญหาข้อข้องใจ และการแสดงธรรม เป็นต้น โดยที่พระพุทธเจ้าประทานหลักในการเผยแผ่ให้พระสาวก ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติในการแสดงธรรม คือ ให้มีเนื้อหาต่อเนื่องกันไปตามลำดับ ชี้แจงแสดงเหตุผลให้เข้าใจชัดเจน ในแต่ละประเด็น แสดงธรรมเพราะอาศัยความเอ็นดูต่อสรรพสัตว์ มุ่งจะให้ประโยชน์แก่ผู้ฟัง แสดงธรรมเพราะไม่เห็นแก่อาภิสันฉ้าง และไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น^{๙๑} หัวใจสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ก็เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกโดยให้เกิดประโยชน์สุข ตามที่พระพุทธองค์ทรงพระประสงค์

๒.๕.๒ อุดมการณ์ประจำตน

อุดมการณ์ประจำตัว ต้องมีเป้าหมายในการบวชที่ชัดเจน มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ตั้งใจปฏิบัติธรรม ฝึกฝนตนเอง มุ่งพระนิพพาน และเผยแผ่ธรรมแก่บุคคลอื่น บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ตามโอวาทของพระบรมศาสดา การมีอุดมการณ์ถือเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะหากไม่มีอุดมการณ์อันมั่นคง เมื่อทำงานไปแล้วประสบปัญหาใด ๆ ก็เกิดความท้อถอย เบื่อหน่าย มักจะทำงานไปไม่ได้ตลอด จนถึงกับลาสิกขา หรือมีเป้าหมายที่เบี่ยงเบนไป เช่น แทนที่จะมุ่งไปนิพพาน กลับมุ่งแสวงหาลาภสักการะ เป็นต้น นอกจากนี้ผู้เผยแผ่ต้องมีการพัฒนาตนให้เป็นที่น่าเลื่อมใส ดังนี้

๑) พัฒนาศีลาจารวัตรตรงตาม ด้วยการสำรวมกาย วาจา ใจ ให้เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสศรัทธา ในครั้งพุทธกาลนั้น ผู้ที่ทำงานเผยแผ่พระศาสนา ส่วนใหญ่เป็นผู้บรรลุลุทธิแล้ว เป็นพระอรหันต์บุคคล หมดกิเลสแล้ว บำเพ็ญประโยชน์ตนได้สำเร็จสมบูรณ์แล้ว จึงสามารถทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างเต็มที่ ในยุคปัจจุบัน ไม่เหมือนเมื่อครั้งพุทธกาล ผู้ทำงานเผยแผ่ศาสนายังไม่หมดกิเลส จำเป็นจะต้องฝึกฝนอบรมตนเองไปด้วย จึงต้องระมัดระวังอย่างยิ่งยวด ต้องพยายามรักษาศีลและอาจารย์ของตนให้ดี เนื่องจาก ผู้ทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา จะต้องพบปะผู้คนจำนวนมาก เมื่อการเผยแผ่เริ่มได้ผลก็จะมีผู้เคารพศรัทธามาก มีลาภสักการะมาก จึงจำเป็นต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ ไม่ให้เผลอพึงใจ ในเพศตรงข้ามที่ศรัทธาห้อมล้อมอยู่ ให้มีสมณสัญญาเตือนใจตนอยู่เสมอ ไม่ฟุ้งเฟ้อ แต่ให้มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ไม่ติดยึดในลาภสมบัติ และไม่มีทิฏฐิมานะ ทะนงตนว่าเป็นพระอาจารย์ใหญ่ มีศิษย์มาก ทั้งต้องหมั่นเตือนตนอยู่เสมอว่ากิจหลักของสงฆ์คือ การปราบกิเลสในตัว เพื่อมุ่งพระนิพพานนั้น เรายังทำไม่สำเร็จ จึงต้องมีสติระมัดระวัง ตั้งใจฝึกตัวเองต่อไป อย่างไม่หยุดยั้ง

๒) เพียรพยายามในการศึกษา ให้มีความรู้ความสามารถ ผู้เผยแผ่ศาสนาจะต้องมีความรู้ทั้งพระปริยัติธรรมและธรรมปฏิบัติ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา จะต้องรู้หลักธรรมคำสอน

^{๙๑} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓.

ในทางพุทธศาสนาอย่างดี มีความรอบรู้ที่กว้างขวาง รู้จักโลก เข้าใจโลก สามารถแนะนำบุคคลอื่น ให้นำหลักธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิต ใช้ในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้

สามารถสรุปได้ว่า อุดมการณ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น ต้องเลื่อมใส ศรัทธา ในพระรัตนตรัย น้อมนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติเหล่านั้น เพราะพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นมา เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก หัวใจสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ก็เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกโดยให้เกิดประโยชน์สุข

๒.๖ ปัญหาและอุปสรรคในการเผยแผ่

พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้น ท่ามกลางสังคมอินเดีย ที่มีความหลากหลาย ด้านความเชื่อ ศาสนา ลัทธิต่าง ๆ ที่อุบัติขึ้นก่อนพระพุทธศาสนา และที่เกิดขึ้นไล่เลี่ยกัน ตลอดจนลัทธิที่เกิดขึ้นมาภายหลังอีกมากมาย แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นมา ในดินแดนชมพูทวีป หรืออินเดียเหมือนกับลัทธิศาสนาต่าง ๆ เหล่านั้น แต่พุทธศาสนามีลักษณะพิเศษ ที่แตกต่างจากลัทธิศาสนาต่าง ๆ ได้แก่ การอุบัติขึ้นมาพร้อมกับการปฏิรูปสังคมอินเดียเสียใหม่ คือพุทธศาสนาได้เสนอหลักทฤษฎีใหม่ ซึ่งหักล้างกับความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดียไปมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลักการที่แตกต่างจากศาสนาพราหมณ์โดยสิ้นเชิง เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงมีปัญหาและอุปสรรคในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่เกิดขึ้นทั้งปัญหาและอุปสรรคจากภายใน และปัญหาและอุปสรรคจากภายนอก ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

๒.๖.๑ ปัญหาและอุปสรรคจากภายในพระพุทธศาสนา

ในช่วงของการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า มีเหตุการณ์มากมายเกิดขึ้น ที่ทรงคอยให้แก้ปัญหาคณะพระภิกษุและปัญหาระยะยาว แม้แต่เรื่องพระวินัยทรงบัญญัติสิกขาบทแล้ว ก็ต้องออกพระอนุบัญญัติตามมา อนึ่งภัยที่เกิดขึ้นกับภิกษุและภิกษุณีสงฆ์ก็มาก เช่น พวกเจ้าลิจฉวี ในกรุงเวสาลี แคว้นวัชชี จักภิกษุให้เสพเมถุนกับภิกษุณี ให้ภิกษุเสพเมถุนกับสิกขมานา และกับสามเณรี กับหญิงแพศยาและบัณฑิตหรือหญิงคฤหัสถ์ทั่วไป หรือแม้แต่ให้ภิกษุต่อภิกษุเสพเมถุนทางทวารหนักกันเอง^{๙๒} สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นภัยและอุปสรรคขัดขวางการประกาศศาสนาทั้งสิ้น ปัญหาและอุปสรรคจากภายในพระพุทธศาสนามีหลายประการ ผู้วิจัยจักได้นำเสนอในรายละเอียดดังนี้

๑) ปัญหาเรื่องการถือวรรณะของพุทธบริษัท คนที่เข้ามาบวชเป็นภิกษุ ภิกษุณี ในพระพุทธศาสนา ล้วนมาจากคนวรรณะทั้ง ๔ และถ้อยมั่นในวรรณะของตน อย่างเคร่งครัด เมื่อเข้ามาบวชแล้ว หากเป็นปุถุชนอยู่ ก็ยังคงถ้อยมั่นในวรรณะตามเดิม การถ้อยมั่นในวรรณะอย่างเคร่งครัดนี้ เป็นปัญหาต่อตัวนักบวชในพระพุทธศาสนาเอง ทั้งในด้านที่เป็นกรปฏิบัติต่อกันเอง พระที่มีวรรณะสูงรังเกียจพระที่วรรณะต่ำ พระที่วรรณะต่ำไม่กล้าคบหาพระที่วรรณะสูง และด้านที่เป็นกรปฏิบัติต่อประชาชน พระวรรณะสูงรังเกียจทายก ทายิกา วรรณะต่ำ ทายก ทายิกา วรรณะสูง รังเกียจพระที่วรรณะต่ำ พระพุทธองค์จึงสอนให้เลิกถือวรรณะ แต่ให้นับถือกันตามอายุพรรษา และคุณธรรมกุลบุตรผู้เข้ามาบวชในเบื้องต้น ต้องสละเครื่องห้วงกังวลภายนอก คือ ทรัพย์สินเงินทอง การครองเรือน ตระกูล ยศศักดิ์และกิจอันเนื่องด้วยการครองเรือนทุกอย่าง ไม่มีความผูกพัน ยึดติดในสิ่ง

^{๙๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๘๐/๕๓-๕๔, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๘๐/๗๒-๗๓.

เหล่านั้น เพื่อจะได้มีชีวิตที่เป็นอิสระ จาริกไปได้ทั่ว เหมือนนกที่มีสองปีก จะไปไหนเมื่อใดก็ได้^{๙๓} แล้ว มาสมานาตามปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ที่พระพุทธองค์สั่งสอนเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อบวชแล้วทุกรูปต้อง ถือนิสสัย และเข้ารับการศึกษอบรมจากอุปัชฌาย์ และอาจารย์เป็นเวลา ๕ พรรษาจนกว่า จะมีปัญญา รักษาตน ผู้บวชแล้ว จึงเป็นผู้ออกจากเรือน ย่อมละชื่อโคตร และสถานภาพทางสังคม ที่มีอยู่เดิมมา เป็น “สมณศากยบุตร” เสมอเหมือนกัน ดังพุทธคำรัสตอนหนึ่งว่า “วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละชื่อ และโคตรเดิมของตน รวมเรียกว่า สมณศากยบุตร ทั้งสิ้น เหมือนมทานที่ทุกสายคือ คงคา ยมนา อจิรวดี สรรภู มหิ ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิมของตน รวมเรียกว่า มหาสมุทร ทั้งสิ้น”^{๙๔}

๒) ปัญหาเรื่องคำสอนขัดแย้ง คนที่เข้ามาบวชเป็นภิกษุ ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ส่วนมากตกอยู่ภายใต้การครอบงำของศาสนาพราหมณ์มาเป็นเวลายาวนาน บุคคลเหล่านี้เมื่อเข้ามา บวชแล้ว ต้องมารับฟัง การอบรมสั่งสอนและถือปฏิบัติ ในสิ่งที่ตรงข้ามกับคำสอนของศาสนา พราหมณ์ เพราะพระพุทธศาสนาสอนว่าทุกคนมีสิทธิเสมอภาคกัน ควรให้โอกาสเท่าเทียมกัน^{๙๕} จึงทำ ให้เกิดความอึดอัด ไม่คุ้นเคย ทำให้เป็นปัญหาในการปรับตัวในระยะแรก สังเกตได้จาก ปัญหาการทำ ผิดพระวินัย มีจำนวนไม่น้อย เกิดจากการปฏิบัติ ด้วยความเคยชิน ตามลัทธิพราหมณ์ ตามธรรมเนียม ของสังคมในชมพูทวีป สตรีไม่นิยมออกบวช แต่เมื่อพระพุทธองค์อนุญาตให้สตรีบวชเป็นภิกษุณี จึงทำ ให้พระพุทธศาสนาเป็นที่จับตาของสังคม ทั้งฝ่ายชาวบ้านและนักบวช บางคนต่อว่า ด่า กล่าวให้ร้าย ว่าเป็นชู้กันก็มี จึงทำให้พระพุทธองค์ต้องวางแนวทางให้พระสงฆ์ปฏิบัติต่อพุทธสาวิกา (สตรีทั้งหลาย) อย่างระมัดระวัง เพราะเหตุว่าในช่วงนั้น ก็มีนักบวชนอกศาสนาพุทธ ที่คอยจ้อง ที่จะวิพากษ์วิจารณ์ และหาจุดอ่อน ที่จะต่อต้าน หรือบ่อนทำลายพระพุทธศาสนาอยู่ เพราะฉะนั้น การที่ทรงอนุญาตให้ ผู้หญิงบวช จึงเป็นสิ่งที่ผิดธรรมเนียม ในสังคมอินเดียสมัยนั้นอย่างมาก อาจจะเป็นจุดอ่อนที่ทำให้ ต่อต้านโจมตี จากสังคมฮินดู ในสมัยนั้น ได้มีวิธีการคุมผู้หญิงหลาย ๆ อย่าง แล้วก็สิ่งสำคัญที่สุด ก็คือ การควบคุมผู้หญิงให้อยู่ในอาณาบริเวณของสถาบันครอบครัว วิธีการควบคุม โดยผ่านจารีตประเพณี กฎหมาย อุดมการณ์ทางสังคม อุดมการณ์เป็นเมียที่ดี การเป็นแม่ที่ดี ความเป็นลูกสาวที่ดี ผู้หญิงที่ดี ในสมัยนั้น จะต้องอยู่ในอาณัติ อยู่ในการดูแลของผู้ชายที่เป็นพ่อ เมื่อแต่งงานไปแล้วก็ต้องอยู่ในการ ดูแลของสามี เมื่อสามีตายไปแล้ว ก็ต้องอยู่ในการดูแลของลูกชาย^{๙๖} ผู้หญิงจะถูกกำกับให้อยู่ใน สถาบันครอบครัวมาโดยตลอด เพราะว่าสังคมฮินดูมีค่านิยมอย่างหนึ่ง คือ นิยมให้ผู้หญิงมีลูกชาย

^{๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **สอนนาค-สอนจิต : ชีวิตพระ ชีวิตชาวพุทธ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖.

^{๙๔} อัง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๑๙/๑๖๓-๑๖๙, อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๕๐.

^{๙๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พระพุทธศาสนาในเอเชีย**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๓๖๐.

^{๙๖} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **สตรีในคัมภีร์ตะวันออก**, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๒๔-๑๒๖.

มากกว่าลูกสาว เพราะลูกชายจะทำหน้าที่สืบทอด การทำพิธีกรรมตามจารีตต่อบิดา^{๙๗} เพราะฉะนั้น ผู้หญิงจะถูกบีบบังคับให้แต่งงานตั้งแต่เล็ก ทำหน้าที่ผลิตลูกชาย ทำให้ผู้หญิงห่างเหินจากการเรียนหนังสือ ปิดโอกาสของผู้หญิง จากการเรียนรู้^{๙๘} ผู้หญิงในอินเดีย จึงพยายามอย่างสุดกำลังที่จะแต่งงาน และให้กำเนิดบุตรชาย ซึ่งเป็นมรดกสืบทอดจากมนุธรรมศาสตร์^{๙๙}

นอกจากนี้ เกิดการต่อต้านจากภิกษุเอง ภิกษุส่วนใหญ่ ซึ่งมาบวชในพระพุทธศาสนา มาจากวรรณะพราหมณ์ อันนี้ทำให้เห็นชัดว่า สิ่งหนึ่งที่จะเป็นปัญหา และก็คือว่า การที่ยกผู้หญิงขึ้นมาให้มีสถานภาพเหนือตน การไม่พอใจของภิกษุ ที่จะต้องร่วมสังฆกรรมกับผู้หญิง เห็นได้ชัด จากหลักฐานอันหนึ่ง ก็คือ หลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานไปเพียง ๓ เดือน ในเหตุการณ์ที่เรียกว่า ปฐมสังคายนา ก่อนการสังคายนา ที่ประชุมสงฆ์ได้ปรับอาบัติพระอานนท์ ด้วยเหตุต่าง ๆ หลายประการหลายข้อนั้น เกี่ยวข้องกับผู้หญิง ประการที่สำคัญอันหนึ่ง ก็คือ กล่าวโทษพระอานนท์ที่ทูลขอพระพุทธเจ้าให้อนุญาตให้ผู้หญิงบวช แล้วก็ยังปล่อยให้ผู้หญิงมาถวายบังคมพระบรมศพของพระพุทธเจ้าก่อน แล้วก็ปล่อยให้ผู้หญิงร้องห่มร้องไห้จนกระทั่งน้ำตา แปรเป็นพระพุทธรูประ^{๑๐๐} และข้อรังเกียจนี้ ได้กลายมาเป็นจารีตของสังคมอินเดีย และจารีตนี้เอง ที่พระพุทธศาสนาไม่เห็นด้วย พระพุทธเจ้าเมื่อทรงประทานให้ผู้หญิงบวชนั้น ก็รู้ข้อเท็จจริงนี้ จึงมีเงื่อนไข หรือข้อตกลงเป็นการเฉพาะกับผู้หญิงที่จะบวช ด้วยความเข้าใจว่า ผู้หญิงที่จะบวชต้องฝึกจารีตประเพณีของชาวอินเดีย เพราะฉะนั้นจึงต้องมีข้อตกลงที่ชัดเจน เพื่อให้สังคมอินเดีย ซึ่งมีปัญหากับการสถาปนาภิกษุผู้หญิงขึ้น จะได้ไม่มีข้อที่จะต้องทำให้เกิดมีปัญหาลงในเวลาต่อมา

๒.๖.๒ ปัญหาและอุปสรรคจากภายนอกพระพุทธศาสนา

๑) การต่อต้านจากสังคม หลังจากที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วภารกิจอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธองค์ คือ การชี้นำแนวทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้องแก่มวลประชากร เพื่อความสุขสงบแก่ชีวิตและสังคม แม้ว่าจะยากลำบากเพียงใดก็ตาม พระองค์ใช้เวลาที่มีอยู่ตลอดพระชนม์ชีพ ๔๕ พรรษา เผยแผ่หลักธรรมคำสั่งสอน จนพุทธศาสนาแพร่หลายในแคว้นต่างๆ มีประชาชนศรัทธาเลื่อมใสและอุทิศตนเป็นพุทธสาวก นับถือพระพุทธศาสนาจำนวนมากมาย การไปประกาศพระศาสนาในท่ามกลางเจ้าลัทธิคณาจารย์ต่าง ๆ ในชมพูทวีปสมัยนั้น เพียงเริ่มงานได้ไม่นาน เมื่อมีกุลบุตรเข้ามาบวชเพิ่มขึ้น ก็ทรงถูกฝ่ายตรงข้ามโจมตีอย่างหนักหน่วง และถูกโจมตีใส่ร้ายป้ายสีเกือบตลอดพระชนม์ชีพเลยทีเดียว ดังเรื่อง กุลบุตรชาวมคธ มีชื่อเสียงบรรพชา คือภายหลังจากโปรดปัญจวัคคีย์ พระยสะและพวกพระภิกษุวัคคีย์ รวม ๖๐ รูปแล้ว ก็เสด็จยังอุรุเวลาเสนานิคม คนทั้งหลายในกรุงราชคฤห์ จึงพากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า พระสมณโคตมปฏิบัติเพื่อให้ชายไม่มีบุตร เพื่อให้

^{๙๗} ฉัตรกุลมุลย์ กบิลสิงห์, การศึกษาเรื่องผู้หญิง, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๔๒.

^{๙๘} เสถียรโกเศศ-นาคประทีป (นามแฝง), ลัทธิของเพื่อน, (กรุงเทพมหานคร : พินิจ, ๒๕๔๐), หน้า ๙๑-๑๐๓.

^{๙๙} อานี เท็นซิน พัลโม, รูปเงา ขุนเขา ทะเลสาบ นักบวชสตรีกับการปฏิบัติธรรม, แปลโดย นวรัตน์ ธาระวานิช, (กรุงเทพมหานคร : สามลดา, ๒๕๔๙), หน้า ๙๙-๑๐๐.

^{๑๐๐} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๔๕/๒๘๑, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๕/๓๙๑.

หญิงเป็นม่าย และเพื่อความขาดสูญแห่งตระกูล บัดนี้ พระสมณโคตมบวชชฎี ๑,๐๐๐ คนแล้ว และบวชปริพาชกผู้เป็นศิษย์ของสัณชัย ๒๕๐ คนแล้ว และพวกกุลบุตรชาวมคธเหล่านี้ ที่มีชื่อเสียงก็พากันประพติพรหมจรรย์ในสำนักพระสมณโคตม ภิกษุทั้งหลายได้ยินเช่นนั้น จึงไปกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบ ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เสียงนั้นคงอยู่ไม่นาน จักมีเพียง ๗ วันเท่านั้น พัน ๗ วัน จักหายไป ภิกษุทั้งหลายชนเหล่าใดโง่เขลา พวกเธอจงโง่เขลาตอบพวกนั้นว่า ‘พระตถาคตทั้งหลายทรงมีความเพียรมาก ทรงแนะนำด้วยพระสัทธรรม เมื่อรู้ชัด (อย่างนี้) จะต้องริษยาพระตถาคตผู้ทรงแนะนำโดยธรรมไปทำไมเล่า’”^{๑๐๑}

๒) การต่อต้านจากลัทธิอื่น หลังจากพระพุทธองค์เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ได้รับการอุปถัมภ์อย่างดี จากชาวเมือง นับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดิน จนถึงประชาชนทั่วไป ชาวเมืองสาวัตถิ ทราบพระเกียรติคุณของพระพุทธองค์เป็นอย่างดี ยิ่งเมื่อได้เห็นพระจริยาวัตร และได้ฟังธรรม ก็ยิ่งเพิ่มความเลื่อมใสศรัทธามากขึ้น ทำให้มีชาวเมืองหันมานับถือพระพุทธศาสนาจำนวนมาก มีหลักฐานในพระไตรปิฎกจำนวนมากระบุไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าและพระสาวกได้รับการอุปถัมภ์บำรุงอย่างดี ส่งผลกระทบโดยตรงต่อนักบวชนอกศาสนาทั้งหลาย เนื่องจาก บุคคลผู้ถวายความอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนานั้น แต่ก่อนที่เคยเป็นสาวก หรือบริวารของนักบวชเหล่านั้น บางคนเป็นนักบวชชั้นแนวหน้าเลยทีเดียว ทำให้นักบวชนอกศาสนาบางคนไม่พอใจ แล้วแสดงปฏิกิริยาตอบโต้ ความข้อนี้นี้ เห็นได้จากความในสังกการสูตรว่า...พวกอัญญเดียรถียปริพาชก เป็นผู้ที่มีหาชนไม่สักการะ ไม่เคารพ ไม่นับถือ ไม่บูชา ไม่นอบน้อม ไม่ได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร... พวกอัญญเดียรถียปริพาชกทนดูสักการะที่เกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ไม่ได้ เห็นภิกษุทั้งหลายในบ้านและในป่า ย่อมด่า บริภาษ เกรี้ยวกราด เบียดเบียน ด้วยวาจาหยาบคาย ที่ไม่ใช่ของสัตบุรุษ^{๑๐๒} สามารถกล่าวได้ว่า ปัญหาเรื่องลาภสักการะ เป็นสาเหตุสำคัญที่เป็นนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างศาสนา และจากการศึกษากรณีความขัดแย้งก็พบว่า มีจำนวนไม่น้อยที่มีสาเหตุมาจากเรื่องลาภสักการะนี้เช่นเดียวกัน เนื่องจากนักบวชนอกศาสนาส่วนมากดำรงตนเป็นนักบวชพวกอนาคาริก คือ เป็นผู้ไม่ครองเรือน ไม่มีครอบครัว ไม่มีภรรยา และไม่ได้ประกอบอาชีพ การดำรงชีพ จึงจำเป็นต้องอาศัยปัจจัย ๔ ที่คนถวาย ผู้ถวายการอุปถัมภ์บำรุง เรียกว่า ทายกบ้าง อุปัฏฐากบ้าง บุคคลเหล่านี้ ก่อนที่พระพุทธองค์จะเข้ามาประกาศศาสนา ก็ทำหน้าที่อุปถัมภ์บำรุงนักบวชนอกศาสนา แต่พอได้พบพระพุทธเจ้าและมีโอกาสฟังธรรม จึงเกิดศรัทธาหันมานับถือพระพุทธศาสนา และได้ทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐากอีกทางหนึ่งด้วย การกระทำอย่างนี้ มักจะสร้างความไม่พอใจแก่นักบวชในลัทธิภายนอก นอกจากนี้ยังพบปัญหาที่เป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา อีกหลายประการ เช่น ปัญหาเรื่องความไม่เข้าใจรูปแบบการประพติพรหมจรรย์ของประชาชน ก่อให้เกิดปัญหาพระสุทินกับภรรยาเก่า นางมาคันทิยาอาฆาตพระพุทธเจ้า ภรรยาเก่าล้อมจับพระจุลลกาลสีก ปัญหาความขัดแย้งกับรัฐ กรณีพระธนิยะขโมยไม้หลวง ปัญหาเรื่องการทำทายได้วาทะจากผู้นับถือศาสนาอื่น และสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เช่น ลมฟ้าอากาศ วิถีดำเนินชีวิตของประชาชนในแต่ละท้องถิ่น อหิงสา การศึกษา ความเชื่อ ทศนคติ จาริต วัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น

^{๑๐๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๓/๕๕-๕๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๓/๗๘-๗๙.

^{๑๐๒} ขุ.อ. (บาลี) ๒๕/๑๔/๑๐๙, ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๑๙๓-๑๙๔.

สิ่งเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่งานทางพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ผู้เผยแผ่ นอกจากปฏิบัติปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยแล้ว จำเป็นที่ต้องมีความชำนาญและความสามารถในการหลาย ๆ ด้านประกอบกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณสมบัติของพระสงฆ์หรือตัวผู้สื่อเอง ซึ่งนับเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในการสร้างศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ฟังที่ได้พบและได้เห็น

สรุปได้ว่า วิธีการเผยแผ่พุทธธรรมในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่แบบประยุกต์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จารีต ประเพณีในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกันมากมาย ไม่ว่าจะทรงใช้วิธีไหนก็ตาม เช่น ทรงใช้อุบายในการเลือกบุคคล รोजงหะหรือโอกาส เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงมีพระสงฆ์สาวกเป็นกำลังหลัก ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปทั่วชมพูทวีป และเจริญรุ่งเรืองมั่นคงสืบเนื่องจนถึงยุคสมัยปัจจุบัน พระสงฆ์จึงเป็นหนึ่งใน ที่ช่วยปลูกฝังคุณธรรมให้เกิดขึ้นแก่คนในชุมชน สอนให้คนเป็นคนดี คุณสมบัติของผู้เผยแผ่ เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธา และยอมปฏิบัติตามในคำสอนอย่างน่าอัศจรรย์ สิ่งเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่งานทางพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ผู้เผยแผ่ นอกจากปฏิบัติปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยแล้ว จำเป็นที่ต้องมีความชำนาญและความสามารถในการหลาย ๆ ด้านประกอบกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณสมบัติของพระสงฆ์หรือตัวผู้สื่อเอง ซึ่งนับเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในการสร้างศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ฟังที่ได้พบและได้เห็น แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นมาในดินแดนชมพูทวีป หรืออินเดียเหมือนกับลัทธิศาสนาต่าง ๆ เหล่านั้น แต่พุทธศาสนามีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากลัทธิศาสนาต่าง ๆ ได้แก่การอุบัติขึ้นมาพร้อมกับการปฏิรูปสังคมอินเดียเสียใหม่ คือพุทธศาสนาได้เสนอหลักทฤษฎีใหม่ ซึ่งหักล้างกับความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดียไปมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลักการที่แตกต่างจากศาสนาพราหมณ์โดยสิ้นเชิง เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงมีปัญหาและอุปสรรคในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นทั้งปัญหาและอุปสรรคจากภายใน และปัญหาอุปสรรคจากภายนอก

๒.๗ บทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวก

พระพุทธเจ้าทรงมีพระสงฆ์สาวกเป็นกำลังหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา จึงนับว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของพระรัตนตรัย หนึ่งในพุทธบริษัท ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบหลักของพระพุทธศาสนา ในสมัยพุทธกาลนั้น พระสงฆ์สาวกส่วนใหญ่เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติสมควร และยึดมั่นในคุณธรรม จึงสามารถเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ สามารถเป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระพุทธศาสนา^{๑๐๓} การเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปทั่วทุกสารทิศ ทั้งจำนวนผู้เผยแผ่และจำนวนของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา ก็มีจำนวนมากยิ่งขึ้น ต้องยอมรับว่า องค์การที่สำคัญ คือ องค์การผู้เผยแผ่ นั่นคือ พระสาวกทำให้กองทัพธรรมซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นพระธรรมราชา มีพระสาวกเป็นธรรมเสนาบดี มีพระมหาโมคคัลลานะเป็นธรรมเสนาช่าย มีบทบาทสำคัญยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา การวิจัยในครั้งนี้จะเลือกนำเสนอพระสาวกที่ท่านได้ทำงาน ในเรื่องของการเผยแผ่ที่มีบทบาทสำคัญ ๆ เฉพาะบางรูปเท่านั้น มาเป็น

^{๑๐๓} บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : กองทุนศึกษาพุทธสถาน, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑.

ตัวอย่าง เพื่อให้มองเห็นภาพรวม ในบทบาทและรูปแบบวิธีการของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปทั่วชมพูทวีป และเจริญรุ่งเรืองมั่นคง สืบเนื่องจนถึงยุคสมัยปัจจุบัน ผู้วิจัยจะยกเป็นตัวอย่างประกอบดังนี้

๑) การปฏิบัติตนให้เป็นที่น่าเลื่อมใส จรรยา มารยาท และการวางตัวที่ดีถือว่า เป็นจุดแรกที่จะเรียกความนิยมชมชอบจากผู้ฟัง ตั้งแต่แรกเห็นช่วยสร้างความศรัทธามากขึ้น คุณลักษณะพิเศษ จึงเป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งของผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนา อันหมายถึง อุปนิสัย การศึกษา การแต่งกาย กิริยามารยาท การก้าวเดิน การพูดจา การสร้างศรัทธา การสำรวมให้ดูดี การมีคุณลักษณะบุคลิกภาพที่ดี จึงจะมีผู้อื่นยอมรับ การยอมรับเป็นสิ่งสำคัญ ที่จะช่วยให้การเผยแผ่พุทธธรรมประสบความสำเร็จ ดังตัวอย่างพระสาวก เช่น พระอัสสชิ เป็นพระสาวกรูปหนึ่งซึ่งผู้คนเห็นแล้วเกิดความรักใคร่พอใจ เลื่อมใสศรัทธา มีเรื่องเล่าว่า พระอัสสชิ ท่านเป็นพระที่เรียบง่าย มีกิริยาที่ก้าวไป ถอยกลับ แลดู เหลียวดู คู้เข้า เหยียดออก นำเลื่อมใส มีจักขุทอดลง ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ เวลาเดินแต่ละย่างก้าวดูเรียบง่าย อุปติสสะ คือ พระสารีบุตรเห็นกิริยาอาการของพระอัสสชิท่านนั้น ก็เกิดศรัทธา อยากเข้าไปหาสนทนาด้วย^{๑๐๔} พระมหากัสสปเถระ เป็นแบบอย่างของผู้สันโดษ ที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสของผู้มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย อันเป็นธรรมเนียมของนักบวชที่ควรใช้เป็นตัวอย่างของการปฏิบัติด้านนี้ ความเป็นผู้คนแก่เรียน ท่านพระมหากัสสปเถระ แม้บวชเมื่ออายุมาก ท่านก็ไม่ทอดธุระในพระศาสนา มุ่งประพฤติปฏิบัติ จนเกิดความสมบูรณ์ในไตรสิกขา ไปถึงที่จุดหมาย คือ พระอรหัตผล เป็นผู้แตกฉานในองค์ธรรม อบรมสั่งสอนภิกษุทั้งทางตรงและทางอ้อม จนเป็นที่เคารพของหมู่ภิกษุ ท่านพระมหากัสสปเถระ ได้เป็นแบบอย่างของผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ จนเป็นที่เคารพยำเกรงของเพื่อนภิกษุ ถือเป็นการสั่งสอนด้วยการปฏิบัติ ซึ่งมีผลมากกว่าการพูดอบรมสั่งสอน พระมหากัสสปเถระ ได้รับมอบหมายให้เป็นประธานทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งแรก ในปีที่พุทธปรินิพพาน อันเป็นการรักษาหลักการและข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ใช้เป็นแนวทางการศึกษาและปฏิบัติสืบมา ซึ่งเป็นต้นแบบของพระพุทธศาสนาเถรวาทสืบมาจนถึงปัจจุบัน^{๑๐๕}

๒) การแสดงธรรม การแสดงธรรมเป็นการเผยแผ่พุทธธรรมที่ผลประการหนึ่ง ที่ทำให้พระพุทธศาสนาได้เจริญมั่นคง มาจนถึงปัจจุบัน พระพุทธเจ้าได้ส่งสาวกไปประกาศพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ จนมีสาวกที่มีความสำคัญที่ใช้การแสดงธรรมจนเป็นที่ได้รับการยอมรับจากพระพุทธเจ้า ดังนี้ พระสารีบุตร ในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ท่านมีวิธีเผยแผ่ในลักษณะ ให้คำแนะนำ ปรีชา สันทนา ตอบปัญหาข้อข้องใจ และการแสดงธรรม เมื่อได้ฟังจากพระบรมศาสดาแล้วนำไปถ่ายทอดแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกา และบุคคลทั่วไป ให้เข้าใจหลักธรรม อันลึกซึ้งด้วยวิธีการบรรยาย อธิบาย ขยายความ เปรียบเทียบ และตอบปัญหาธรรม เป็นต้น จนเป็นที่ไว้วางพระทัยของพระพุทธเจ้า ทำให้บุคคลทั่วไปศรัทธาเลื่อมใส แล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนากันอย่างแพร่หลาย มีบางส่วนท่านั้น ที่มีได้หันมานับถือพระพุทธศาสนา เพราะยึดติดอยู่กับลัทธิเดิมอย่างแรง

^{๑๐๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๕๑-๕๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๒.

^{๑๐๕} พระมหาจรัญ ปญญาโร (อินทร์รงค์), “การศึกษามหาวิทยาลัยของพระมหากัสสปเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

กล้า ถึงกระนั้นก็ตาม ก็ได้นับถือในตัวท่านอยู่ ก็มีซึ่งเท่ากับได้สร้างความเข้าใจอันดี ระหว่างกลุ่มความเชื่อต่างๆ นับเป็นตัวอย่างการประกอบศาสนกิจ ดำเนินชีวิตและเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบันได้เป็นอย่างดี บทบาทในการรักษาพระสัทธรรมให้คงอยู่ ท่านกระทำโดยการศึกษา และลงมือปฏิบัติตามหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้อย่างจริงจัง ท่านเคยกราบทูลเสนอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าสังคายนาพระธรรม แต่ในขณะนั้น พระองค์ตรัสว่ายังไม่ถึงเวลา ท่านจึงได้จำแนกธรรม โดยแบ่งไว้เป็นหมวดหมู่ เพื่อสะดวกต่อการศึกษา ในเวลาต่อมายังใช้หลักธรรมที่ท่านแสดงไว้ เช่นในสังคิยสูตร เป็นแนวทางในการทำสังคายนาครั้งแรก หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว^{๑๐๖} พระอานนท์ ผลงานที่สำคัญ คือ ท่านมีบทบาทในการเผยแผ่ในลักษณะให้คำแนะนำ คำปรึกษา สนทนาตอบปัญหา ชี้ข้อข้องใจ และการแสดงธรรม โดยท่านได้รับฟังจากพระพุทธเจ้าศึกษา แล้วนำไปถ่ายทอดหรือเผยแผ่แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา และบุคคลทั่วไป ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การบรรยาย การอธิบาย ขยายข้อความ เปรียบเทียบ และถามตอบ เป็นต้น จนเป็นที่ศรัทธาเลื่อมใส และยอมรับ ในการรักษาพระสัทธรรมให้คงอยู่ โดยการศึกษาและทรงจำในเณรคาถา ได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จนได้รับการคัดเลือกให้เข้าร่วมปฐมสังคายนา ในฐานะผู้วิสันนาพระธรรม นำเสนอพระโอวาทและพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าต่อที่ประชุมสงฆ์ให้จัดหมวดหมู่ จนกลายมาเป็นพระสูตร พระอภิธรรม และท่านยังได้สร้างทายาทสืบต่อในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรค และอรรถกถา ซึ่งภิกษุผู้เป็นศิษย์ของท่านได้มีบทบาทสำคัญใน การสังคายนา ครั้งที่ ๒^{๑๐๗} พระมหากัจจายนะ ผลงานที่สำคัญ คือ เป็นผู้ทำหน้าที่แทนพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา ในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ท่านใช้วิธีการสอน ๔ อย่าง คือ สันทิสสนา สมาทปนา สมุตเตสนา และสัมปหังสนา พร้อมทั้งใช้รูปแบบการสอนอีก ๔ อย่าง คือ การสนทนาธรรม การบรรยาย การตอบปัญหา และการวางกฎระเบียบ โดยการอธิบายพุทธพจน์อย่างละเอียดลึกซึ้งแก่พุทธบริษัท และบุคคลทั่วไปให้เข้าใจในหลักธรรมอย่างแจ่มแจ้ง เหมือนกับพระพุทธเจ้าทรงแสดงเอง ด้วยการบรรยายอธิบายเนื้อความแห่งธรรม และตอบปัญหาธรรม เป็นต้น จนพระพุทธเจ้าทรงให้ไปประกาศพระพุทธศาสนา ณ แคว้นอวันตี ทำให้เกิดมีผู้ศรัทธาเลื่อมใสเป็นจำนวนมาก และมีผู้หันมานับถือพระพุทธศาสนาเป็นอุบาสกจำนวนมาก และท่านยังได้ประพันธ์คัมภีร์ ๖ เล่ม คือ กัจจายนไวยากรณ์ จุฬนิรุตติ มหานิรุตติ เนตติ เปฏุโกปเทศ และวัณณนิตติ^{๑๐๘} พระโสณะกุฏิกัณณะ ผลงานที่สำคัญก็คือเรื่องที่ท่านสวดอวัฐฐกวรรคถวายพระพุทธเจ้า ถือว่าเป็นผลงานที่สำคัญเพราะ พระสารีบุตรได้นำมาอธิบาย พระสังคิจารย์จัดเป็นพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙ การแสดงธรรมแก่อุบาสกอุบาสิกาของพระโสณะกุฏิกัณณะ ทำให้

^{๑๐๖} พระกิตติศักดิ์ ยโสธโร (แก้วเหลา), “การศึกษบทบาทของพระสารีบุตรเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

^{๑๐๗} พระมหาจิตติภัทร อจลธมโม (จันทร์คุ้ม), “การศึกษบทบาทของพระอานนท์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗).

^{๑๐๘} พระมหาสนธิ์ สุนติกโร(เกษมญาติ), “การศึกษบทบาทของพระมหากัจจายนเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

อุบาสกอุบาสิกา มีความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาได้อย่างไม่มีข้อสงสัยในหลักธรรม และนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้อย่างดียิ่ง เช่น แสดงธรรมแก่มารดาของท่านและบริวารท่านแสดงธรรมได้อย่างไพเราะ เนื่องจาก ขณะที่พักพิงธรรมมีใจเฝ้าบ้านยังบอกให้ใจเฝ้าสมบัติไปแต่อย่ามารบกวนเวลาฟังธรรม ทำให้มารดาของท่านและบริวารที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยู่แล้วมีความเลื่อมใสมากยิ่งขึ้นไป พระโสณะกุฎิกัณณะในขณะที่ท่านแสดงธรรมโปรดมารดาและบริวาร มิได้ถูกขัดขวางและให้นำสมบัติที่มีอยู่ไปแต่อย่ามาขัดขวาง เวลาในการฟังธรรม ซึ่งในเหตุการณ์นั้น ทำให้หัวหน้าใจมีความสำนึกผิดกับมารดาของท่าน และได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา โดยท่านพระโสณะกุฎิกัณณะเป็นพระอุปัชฌาย์ และได้แนะนำหลักการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากพระมหากัจจายนเถระ นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดจนบรรลุปะเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕๐๐ ผลจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการประพฤติปฏิบัติตนของพระโสณะกุฎิกัณณะเถระ อันควรแก่สมณวิสัยของท่าน จึงเป็นแบบอย่างที่ดีของพระสาวกของพระพุทธเจ้าฟังปฏิบัติ ท่านจึงได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย^{๑๐๙}

นอกจากนี้แล้วต้องมีบุคคลบางกลุ่มที่ศรัทธาในบุคลิกที่พบเห็นเป็นครั้งแรกและพอใจในบุคลิกลักษณะ จนเกิดความเลื่อมใสอย่างแรงกล้า เรียกว่า ปมาณิกา ๔ ได้แก่ กลุ่มรูปูปปมาณิกา กลุ่มโฆสัปปมาณิกา กลุ่มลูชัปปมาณิกา และ กลุ่มธัมมูปปมาณิกา^{๑๑๐} โดยมีรายละเอียดดังนี้ ๑) กลุ่มรูปูปปมาณิกา ถือเอารูปเป็นประมาณ คือถ้าพระรูปใดรูปงาม รูปสวยมักจะเป็นที่ชื่นชอบเป็นที่ศรัทธาเลื่อมใส เช่น พระวัคกะลิหลงในพระวรกายของพระพุทธเจ้า หรือโสเรยยะเศรษฐีเห็นรูปงามของพระมหากัจจายนะ จึงเลื่อมใสและออกบวช เรียกว่า พวกถือรูปเป็นประมาณ ๒) กลุ่มโฆสัปปมาณิกา ถือเอาเสียงเป็นประมาณ คือพระรูปใดมีเสียงไพเราะ เสียงกังวาน นุ่มนวล ฟังแล้วเป็นที่เกิดความเลื่อมใสศรัทธา คนที่เลื่อมใสในเสียงนี้มาก อยากฟังเสียงนั้น เช่น พระกุมารกัสสปะ พระโสณกุฎิกัณณะได้ศิษย์มาก เพราะท่านเทศน์ไพเราะคนที่เลื่อมใสในเสียงนี้ เรียกว่า พวกถือเสียงเป็นประมาณ ๓) กลุ่มลูชัปปมาณิกา ถือเอาความเศร้าหมอง พระบางรูปห่มจีวรเศร้าหมองเห็นแล้ว เป็นที่เลื่อมใส เช่น พระโมฆราช ศิษย์มากเพราะห่มจีวรเศร้าหมอง พวกลูชัปปมาณิกานี้ เรียกว่า พวกนิยมสีเศร้าหมองเป็นประมาณ ๔) กลุ่มธัมมูปปมาณิกา ถือเอาข้อวัตรปฏิบัติจำพวกที่เลื่อมใสในข้อวัตรปฏิบัติในหลักธรรมคำสอน เช่น พระปุลณณมันตานีบุตร

สรุปว่า บทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสาวก โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยบทบาทของพระสงฆ์นั้นมีความหลากหลายวิธีตามบุคลิกลักษณะพิเศษของแต่ละท่านดังเช่น สารีบุตร ใช้วิธีการเผยแผ่ธรรมโดยยึดแนวทางเดียวกันกับพระพุทธเจ้า เช่น การเริ่มต้นสนทนาเป็นจุดสำคัญการเผยแผ่ ได้มุ่งไปที่เนื้อหาสาระให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่นำไปเผยแผ่ พระโมคคัลลานะท่านมีอิทธิฤทธิ์มาก ท่านจึงใช้อิทธิฤทธิ์เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องมือชักจูงคน ที่เป็นมิชฌาทิฎฐิให้คลายจากความเห็นผิด แล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนา พระมหากัสสปะท่านมีลักษณะนิสัยชอบอยู่อย่างสงบ จึงสมทานรุดงควัตร ๓ ข้อเป็นนิตย คือ (๑) ถือบ้างสกุลเป็นวัตร

^{๑๐๙} อด.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๐๖/๒๔, อด.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐๖/๒๗.

^{๑๑๐} อด.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖๕/๘๑, อด.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๕/๙๓.

(๒) ถือกการอยู่ป่าเป็นวัตร (๓) ถือบิณฑบาตเป็นวัตร และพระอานนท์ท่านเป็นผู้ทำหน้าที่พุทธอุปัฏฐากอย่างดี โดยไม่ขาดตกบกพร่อง จนได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ ในเอตทัคคะ ๕ ด้านด้วยกันคือ (๑) เป็นพหูสูตรทรงจำพุทธวจนะได้มากที่สุด (๒) เป็นผู้มั่งคั่ง (๓) เป็นผู้มั่งคั่ง แน่วในการจำพุทธวจนะ (๔) เป็นผู้มีความเพียร (๕) เป็นพุทธปฎิฐากผู้เลิศ เพื่อให้มองเห็นภาพรวม ในบทบาทและรูปแบบวิธีการของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งในกระบวนการต่าง ๆ ที่ได้กล่าวอ้างมาในเบื้องต้น ผู้วิจัยจะได้นำหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า ตลอดจนกระบวนการต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกในสมัยพุทธกาลมาเป็นกรอบในการอธิบายหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทของพระเทพพรหมณี (วิบูลย์ กลยาโณ) ในบทที่ ๓ ต่อไป